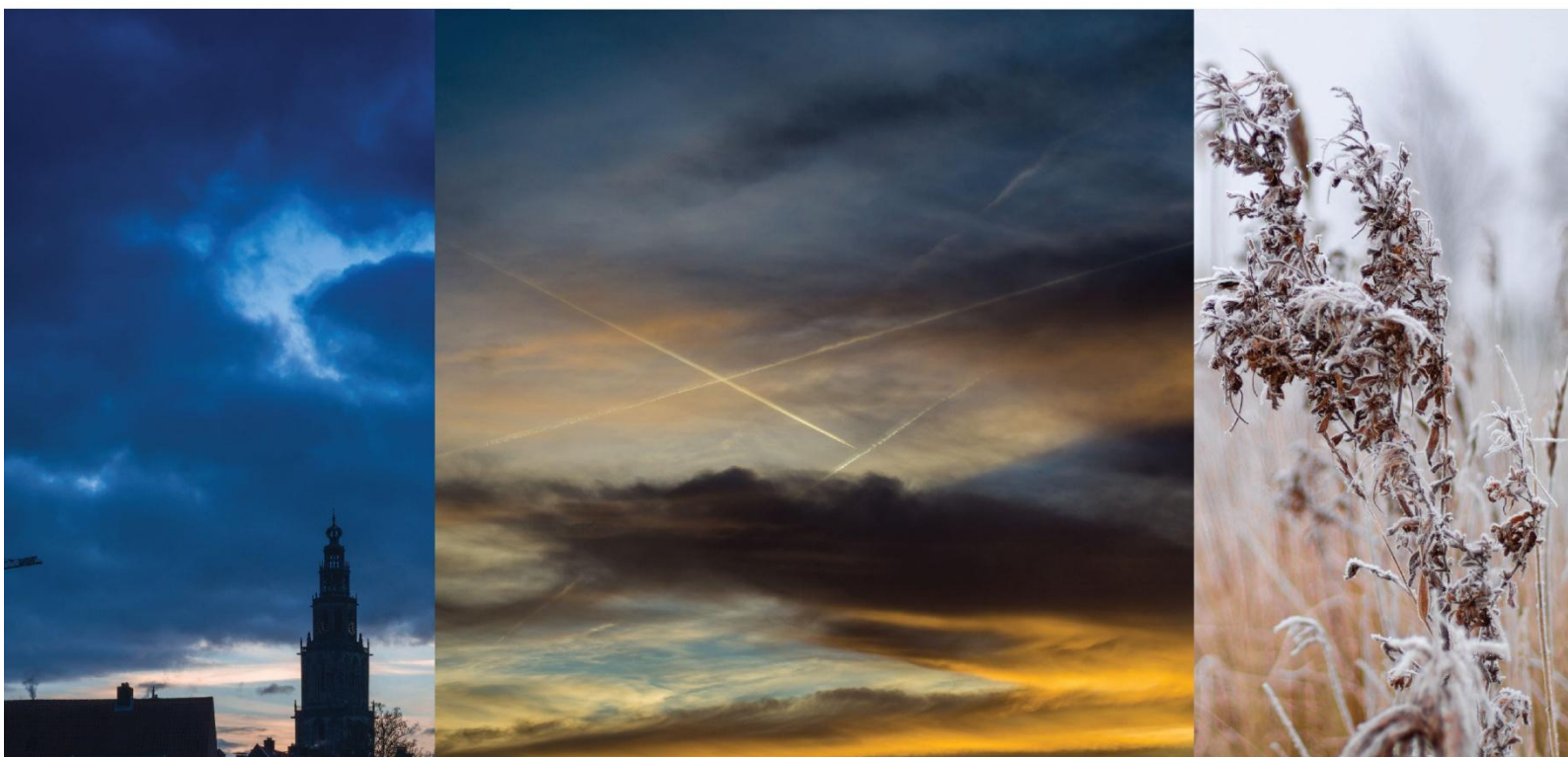

klimaat voor verandering

Een Grounded Theory studie naar de factoren die van invloed zijn op de vorming van klimaatbeleid bij regionale en lokale overheden in Noord-Nederland

Masterscriptie door Hanneke Lestestuiver, mei 2017

Colofon

- Titel: Klimaat voor verandering
- Ondertitel: Een Grounded Theory studie naar de factoren die van invloed zijn op de vorming van klimaatbeleid bij regionale en lokale overheden in Noord-Nederland
- Status: Definitieve versie
- Auteur: Hanneke Lestestuiver
Studentnummer: 2580608
g.h.lestestuiver@student.rug.nl
Gerbrand Bakkerstraat 48
9713 HL Groningen
- Opleiding: Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Master Sociale Planologie
Landleven 1
9747 AD Groningen
www.rug.nl/frw
- Begeleider: Ferry van Kann
- Datum: Mei 2017

Titelverklaring: Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat diverse interne en externe factoren van invloed zijn op de vorming van klimaatbeleid. Deze factoren zijn bepalend voor het ontstaan van een 'klimaat' binnen de organisatie waarin draagvlak aanwezig is voor beleid dat leidt tot grote 'veranderingen' op het gebied van onder andere energie, waterbeheer en ruimtelijke ordening. Deze veranderingen hebben impact op zowel de overheidsorganisatie zelf en de manier van handelen van deze organisatie, als op de samenleving.

Trefwoorden: Klimaatverandering, Beleidsvorming, Lokale overheden, Grounded Theory, Politiek draagvlak.

Inhoudsopgave

Colofon	3
Hoofdstuk 1: Inleiding	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Probleemstelling	7
1.3 Doelstelling	7
1.4 Vraagstelling	8
1.5 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie	9
1.6 Leeswijzer	9
Hoofdstuk 2: Achtergrond	10
2.1 Klimaatverandering	10
2.1.1 Oorzaken	10
2.1.2 Gevolgen	10
2.1.3 Klimaatmitigatie en -adaptatie	12
2.2 Regionale en lokale overheden in Nederland	13
2.3 Wetgeving op het gebied van klimaatverandering	14
2.4 Beleid	15
2.4.1 Autonomie en medebewind	15
2.4.2 Belang beleid	16
Hoofdstuk 3: Methode	17
3.1 De Grounded Theory methode	17
3.1.1 Kernelementen Grounded Theory	17
3.1.2 Constructivisme in Grounded Theory	19
3.2 Toepassing van de Grounded Theory methode in dit onderzoek	19
3.3 Onderzoeksopzet	20
3.3.1 Sampling: keuze voor overheden	22
3.3.2 Interviews	23
3.3.3 Dataverwerking en analyse	24
3.3.4 Literatuuronderzoek	26

Hoofdstuk 4: De vorming van klimaatbeleid bij lokale en regionale overheden in Noord-Nederland	27
4.1 Twee typen beleid	27
4.1.1 Beleid voortkomend uit een wettelijke taak of bevoegdheid	27
4.1.2 Beleid voortkomend uit de autonome ruimte om eigen beleid te maken	28
4.1.3 Invloed van de twee typen beleid op de vorming van klimaatbeleid	28
4.2 Huidige situatie: Klimaatbeleid is gefragmenteerd	29
4.2.1 Mitigatie en adaptatie: twee verschillende werelden	29
4.2.2 In hoeverre zijn overheden in staat om klimaatbeleid te maken?.....	30
4.2.3 Weinig overzicht in wat overheden doen met betrekking tot klimaatverandering. 31	
4.3 Factoren die van invloed zijn op het ontstaan van autonoom klimaatbeleid.....	31
4.3.1 Kernfactor: Politiek draagvlak	31
4.3.2 Factoren die van invloed zijn op politiek draagvlak voor autonoom beleid	32
4.3.3 Randvoorwaarden voor de vorming van klimaatbeleid.....	34
4.4 Conclusie: beleid volgt draagvlak	36
4.5 Literatuurstudie.....	36
Hoofdstuk 5: Conclusie en discussie.....	41
5.1 Vorming van klimaatbeleid bij overheden in Noord-Nederland	41
5.2 Discussie en aanbevelingen	45
Literatuur	47
Bijlagen.....	50
Bijlage 1: Interviewvragen overheden Noord-Nederland	50
Bijlage 2: Overzicht van codes	51
Bijlage 3: Aanwezig beleid waarin klimaat een rol speelt	77
Bijlage 4: Audiobestanden interviews	79

Hoofdstuk 1: Inleiding

Dit hoofdstuk licht de opzet van dit onderzoek naar klimaatbeleid bij regionale en lokale overheden toe. Paragraaf 1.1 vertelt over de aanleiding voor dit onderzoek. In paragraaf 1.2, 1.3 en 1.4 worden de probleemstelling, de doelstelling van dit onderzoek en de vraagstelling uiteengezet. Paragraaf 1.5 gaat vervolgens dieper in op de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van deze studie. Tot slot wordt in de leeswijzer een overzicht gegeven van de structuur van deze scriptie en welke zaken in welke hoofdstukken besproken zullen worden.

1.1 Aanleiding

Op 24 juni 2015 oordeelde de rechtbank in Den Haag onder grote belangstelling van nationale en internationale pers dat de Nederlandse Staat meer moet doen om de uitstoot van broeikasgassen in Nederland te verminderen. Dit komt neer op een vermindering van ten minste 25% ten opzichte van de uitstoot in 1990, in het jaar 2020 (Rechtbank Den Haag, 2015). Stichting Urgenda had de zaak tegen de Staat aangespannen omdat, zo zegt Urgenda, de overheid weliswaar de urgentie van het klimaatprobleem erkent, maar te weinig maatregelen neemt om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen (Urgenda, 2015).

Niet vaak komt het voor dat een maatschappelijke organisatie via de rechter probeert de staat te dwingen zich te houden aan haar eigen beleid. Het geeft de mate van frustratie aan die er bij sommige mensen en groepen leeft over het tempo waarin de overheid reageert op klimaatverandering. Ook de overheid zelf erkent de urgentie. Klimaatverandering raakt alle economische en maatschappelijke sectoren, bedreigt onze welvaart en heeft effect op internationale veiligheids- en verdelingsvraagstukken, aldus het Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2013). Volgens de Algemene Rekenkamer is een adequate reactie van groot belang en maakt wachten de oplossing moeilijker en duurder (Algemene Rekenkamer, 2012).

Met het Deltaprogramma dat sinds 2010 wordt uitgevoerd is een grote eerste stap gezet richting klimaatadaptatie met betrekking tot de zee en de rivieren. Ook publiceerde het Ministerie van Infrastructuur en Milieu in 2013 de Klimaatagenda met daarin doelstellingen op het gebied van samenwerking, mitigatie en adaptatie. In deze agenda werd verder de komst van de Nationale Adaptatie Strategie aangekondigd, die in 2016 of 2017 gepubliceerd zal worden. Deze deadline komt voort uit de Europese Unie, die verwacht dat elke lidstaat in 2017 voor het eind van dat jaar een uitgebreide adaptatiestrategie heeft op- en vastgesteld (PBL, 2015). In deze strategie krijgen de sectoren die niet meegenomen worden in het Deltaprogramma extra aandacht, aangezien de risico's voor deze sectoren volgens de Algemene Rekenkamer nog onvoldoende afgedekt zijn (Algemene Rekenkamer, 2012).

1.2 Probleemstelling

Regionale en lokale overheden (lees: provincies, waterschappen en gemeenten) lijken bij de vorming van deze beleidsstukken echter weinig betrokken geweest. Hoewel provincies hun rol hebben in grote mitigatieprojecten als de aanleg van windmolenparken, lijkt de overheidslaag op nationaal-strategisch niveau maar weinig invloed te hebben, evenals gemeenten. Wel lijken overheden op lokaal en regionaal niveau zelfstandig in te spelen op klimaatverandering. De manier waarop dit vorm krijgt loopt uiteen. Sommige lagere overheden kiezen voor een specifiek thema, zoals energie, en andere overheden kiezen juist meer voor een integrale aanpak. Daarnaast zijn er ook veel sub-nationale overheden die zich nog niet of nauwelijks met dit thema bezighouden. Uit een studie naar de verankering van klimaatstrategieën in beleid, organisatie en uitvoering bij 25 Nederlandse steden (gemeenten boven 100.000 inwoners) bleek dat, hoewel veel van deze steden de noodzaak van actie onderkennen, veel van deze steden blijven steken in de opstartfase (Den Exter et al, 2014).

Toch spelen regionale en lokale overheden een belangrijke rol in dit vraagstuk, en gaat het hierbij niet om alleen steden. Bij incidenten zijn het de lage overheden die het eerst te maken krijgen met de effecten van klimaatverandering, bijvoorbeeld in het geval van overstromingen of hittestress (Den Exter et al, 2014). Volgens Wilson (2006) spelen lokale overheden daarnaast een kritieke rol in de vermindering van broeikasgassen; onder andere in het energiezuinig maken van de eigen gebouwen en diensten, in het terugdringen van verkeersstromen en in de toewijzing van gebieden en goedkeuring van plannen voor meer hernieuwbare energie. Veel studies die zich richten op lokale overheden beperken zich vooral tot steden. Volgens Pasquini et al (2014) is het belangrijk om niet alleen te kijken naar grote gemeenten, maar ook juist naar kleine, omdat anders het beeld kan ontstaan dat alleen grote gemeenten/steden in staat zijn om initiatief te nemen ten opzichte van klimaatverandering. Hoewel klimaatverandering een globaal probleem is, zijn het de overheden die het dichtst bij de burger staan die de problemen op lokaal niveau moeten opvangen. In een context waarin deze overheden van elkaar verschillen in politieke- en organisatiestructuur en waarin er een trend is tot decentralisatie van taken en bevoegdheden naar regionale en lokale overheden, is de implementatie van klimaatbeleid een onontgonnen terrein (Gupta, 2007).

1.3 Doelstelling

Dit onderzoek heeft als doel bij te dragen aan de kennisontwikkeling omtrent de vorming van klimaatbeleid bij lokale en regionale overheden, zowel voor de wetenschap als voor overheden die behoefte hebben aan kennis over de vorming van klimaatbeleid.

1.4 Vraagstelling

De vraag die in dit onderzoek centraal staat is:

Welke factoren spelen een belangrijke rol bij de vorming en uitwerking van klimaatbeleid?

In deze vraag wordt onder factoren verstaan: opvallende omstandigheden, patronen, gebeurtenissen of gedragingen die van invloed zijn op de vorming van klimaatbeleid. Met klimaatbeleid worden alle beleidsdocumenten, programma's of maatregelen bedoeld die betrekking hebben op klimaatverandering, zowel mitigatie als adaptatie.

Omdat er weinig onderzoek bestaat binnen deze specifieke context is er voor gekozen om de Grounded Theory methode te gebruiken. Deze methode leent zich bij uitstek voor onderzoek waar leemte bestaat tussen theorie en praktijk (Charmaz, 2014). In de methode wordt empirisch onderzoek gebruikt als primaire data als basis voor het vormen van een theorie over hoe processen in de praktijk tot elkaar in relatie staan en op elkaar inspelen. Ook wordt er niet van tevoren een hypothese opgesteld over de te verwachten bevindingen en wordt er geen literatuur geraadpleegd voor aanvang van het onderzoek, om beïnvloeding van de theorie te voorkomen. Meer over deze methode is te lezen in hoofdstuk 3.

Om een breed inzicht te verkrijgen in de situatie rondom de vorming van klimaatbeleid, is de hoofdvraag in dit onderzoek gebruikt als startpunt van waaruit de situatie is verkend. Om bij alle overheden een even breed beeld te krijgen, is de geïnterviewde beleidsmakers naar de volgende thema's gevraagd:

- Inzicht in de gevolgen van klimaatverandering voor het eigen gebied
- Houding ten opzichte van klimaatverandering onder beleidsmakers en bestuurders
- Overheidsinzet met betrekking tot klimaatverandering, bijvoorbeeld in de vorm van beleid, programma's, projecten, subsidies of samenwerkingsverbanden.
- De rol die overheden in Noord-Nederland innemen ten opzichte van klimaatverandering en de verhouding van deze rol ten opzichte van andere overheden, organisaties en groepen in de samenleving
- Overige zaken die in het interview niet naar voren zijn gekomen, maar wel van invloed zouden kunnen zijn op het beleidsvormingsproces rondom klimaatbeleid, aangegeven door de beleidsmakers zelf.

Daarnaast zijn de bevindingen na analyse getoetst aan de hand van literatuur. Hierbij is de vraag gesteld: In hoeverre komen de bevindingen van dit onderzoek overeen met de literatuur over de vorming van klimaatbeleid bij lokale of regionale overheden.

1.5 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

Klimaatverandering is een thema dat vanwege haar omvang en implicaties de aandacht vraagt van zowel wetenschappers als beleidsmakers. Klimaatverandering lijkt gestaag door te zetten (IPCC, 2014, II) en steeds meer mensen, bedrijven en overheden raken bewust van de mogelijke impact hiervan. Daarnaast heeft klimaatverandering duidelijke ruimtelijke gevolgen die van invloed zijn op de externe veiligheid, de leefbaarheid en bedrijvigheid in steden, dorpen en buitengebieden. Dit kan een bedreiging vormen, maar mitigatie en adaptatie kunnen ook worden aangegrepen als kans om de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren. Bij een beter begrip van de overwegingen en factoren die van invloed zijn op de vorming van beleid omtrent klimaatverandering hebben overheden de kans hier lessen uit te trekken en gericht actie te ondernemen ten opzichte van klimaatverandering.

In de wetenschap wordt erkend dat het subnationale niveau in de aanpak van klimaatverandering een belangrijke rol heeft (Gupta, 2007, Pasquini et al, 2014, Wilson, 2006), maar dat het onderzoek naar dit overheidsniveau echter schaars en versnipperd is (Gupta, 2007). Dit onderzoek probeert doormiddel van Grounded Theory een begin te maken aan het gat tussen theorie en praktijk over de aanpak van klimaatverandering bij lokale en regionale overheden te dichten.

1.6 Leeswijzer

Nu de opzet van dit onderzoek is toegelicht schetst het volgende hoofdstuk de achtergrond van een aantal belangrijke begrippen in dit onderzoek. Hierbij wordt dieper ingegaan op klimaatverandering en de uitdagingen voor regionale en lokale overheden, worden deze overheden zelf onder de loep genomen en wordt verteld over wetgeving op het gebied van klimaatverandering waar de onderzochte overheden mee te maken krijgen. Tot slot wordt iets verteld over de legitimatie en het belang van beleid binnen regionale en lokale overheden. Hoofdstuk 3 staat in het teken van de methodologie die in dit onderzoek is gebruikt: Grounded Theory. In dit hoofdstuk wordt de methode toegelicht en de manier waarop Grounded Theory is toegepast in dit onderzoek. Ook is hier een gedetailleerde beschrijving te vinden van het onderzoeksproces en methodologische afwegingen en keuzes die zijn gemaakt. In hoofdstuk 4 worden de bevindingen uit het onderzoek gepresenteerd. Hier wordt ingegaan op de soorten klimaatbeleid, de huidige situatie bij regionale en lokale overheden met betrekking tot klimaatbeleid en de factoren die hierop van invloed zijn. In hoofdstuk 5 worden de conclusies die in het onderzoek zijn gedaan op een rij gezet, wordt gereflecteerd op de bevindingen en worden aanbevelingen gedaan met betrekking tot de vorming van klimaatbeleid.

Hoofdstuk 2: Achtergrond

Om te kunnen begrijpen waar overheden mee te maken hebben bij de vorming van klimaatbeleid is het belangrijk een aantal thema's in dit onderzoek toe te lichten. In dit hoofdstuk worden deze thema's beschreven.

2.1 Klimaatverandering

Klimaatverandering is een proces waarbij geleidelijke opwarming van de aarde veranderingen in het globale weersysteem teweeg brengt. Deze verandering kan leiden tot verstoring van het weer dat we kennen. De geleidelijke opwarming die deze effecten tot gevolg kan hebben is ontstaan door een teveel aan broeikasgassen in de atmosfeer. Deze gassen laten zonlicht door, maar houden veel warmte vervolgens vast. In de basis zijn deze gassen van levensbelang voor het (behaaglijk) leven op aarde, maar bij een teveel aan broeikasgassen wordt er te veel warmte vastgehouden, wat wereldwijd effect kan hebben op weersystemen (IPCC, 2013)

2.1.1 Oorzaken

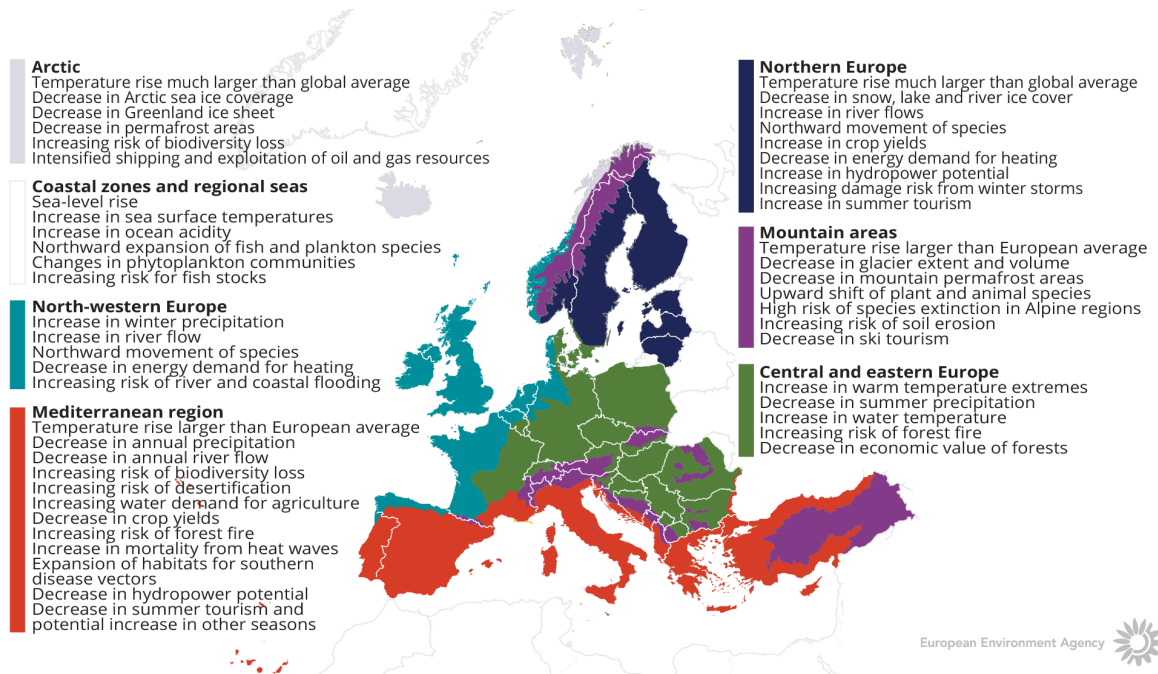
Dit teveel aan broeikasgassen is ontstaan door het op grote schaal verbranden van fossiele brandstoffen, het kappen van bossen, door het grootschalig houden van vee, door bemesting van landbouwgrond, afvalverwerking en door industriële processen (IPCC, 2014, I).

2.1.2 Gevolgen

Toch blijkt dat de inspanningen om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen tot nu toe niet voldoende zijn geweest om te voorkomen dat we iets merken van de (extra) opwarming van de aarde. Hoewel het weer altijd veranderlijk is, zijn er toch effecten merkbaar van de verstoring van het globale weersysteem. Het KNMI onderzoekt deze veranderingen en doet op basis van wetenschappelijk onderzoek naar weersystemen voorspellingen over het verloop van klimaatverandering. Deze voorspellingen worden ook wel de KNMI Klimaatscenario's genoemd. Volgens deze scenario's zijn grofweg de volgende effecten te verwachten:

- Verdere stijging van de temperatuur in Nederland, het meest in de winter. Hierdoor neemt het aantal koude dagen in de winter af en het aantal warme dagen in de zomer toe, evenals de kans op hittegolven.
- De hoeveelheid neerslag zal gemiddeld verder toenemen, met name in de winter. Er is een grotere kans op langdurige en/of extreme regenbuien met onweer en hagel.
- Het tempo waarin de zeespiegel stijgt neemt toe. Rond 2050 ligt de zeespiegel naar verwachting 40 centimeter hoger en rond 2085 rond de 80 centimeter hoger. (KNMI, 2015)

Het European Environment Agency heeft begin dit jaar een rapport uitgebracht over de impact van klimaatverandering op Europa. Dit rapport bevestigt de verwachte gevolgen van klimaatverandering voor Nederland en geeft inzicht in hoe deze gevolgen niet overal gelijk zijn in Europa (EEA, 2017).

Figuur 2.1: de verwachte impact van klimaatverandering in Europa (EEA, 2017)

Uitdagingen voor noordelijke overheden

Voor noordelijke overheden betekent dit dat men de komende decennia te maken kan krijgen met de volgende uitdagingen:

- Noodzaak tot versterking van dijken en intensivering van dijkbewaking in samenwerking met het Rijk;
- Omgaan met watertekorten voor landbouw en bij langdurige droogte ook voor drinkwater;
- Omgaan met het frequenter voorkomen van verminderde waterkwaliteit en blauwalg tijdens warme periodes en verzilting van grond- en oppervlaktewater door een stijgende zeespiegel;
- Voorbereid zijn op overstroming door extreme neerslag: het overlopen van rivieren en meren en het volstromen van boezems en waterbergingsgebieden. Deze overstromingen kunnen tot problemen leiden in de openbare orde, schade veroorzaken aan huizen, gebouwen, landbouw en infrastructuur.
- Bescherming van natuurgebieden en ecosystemen die afhankelijk zijn van neerslag zoals heide en moeraslanden. Daarnaast voorbereid zijn op een grotere kans op natuurbranden;

- Veiligstellen van voldoende koelwater voor de Eemshaven en andere industriële gebieden in het Noorden, of het vinden van alternatieve vormen van elektriciteitsproductie die geen koelwater behoeven;
- Voorbereid zijn op hittegolven en verslechtering van luchtkwaliteit tijdens droge periodes, met name in gebieden waar veel fijnstof wordt uitgestoten;
- Kans op schade aan asfaltwegen door hittegolven.

Naast vervelende gevolgen bieden de veranderingen in het klimaat ook kansen voor Noord-Nederland:

- Kans op meer aantrekkelijke recreatiedagen;
- Langer groeiseizoen en meer Co₂ in de lucht kunnen zorgen voor een hogere landbouwopbrengst;
- Minder kans op schade en overlast door vorst;
- Kansen voor het combineren van functies bij de investering in en aanpassing van de openbare ruimte ten behoeve van klimaatadaptatie.

2.1.3 Klimaatmitigatie en -adaptatie

Klimaatmitigatie en adaptatie zijn de containerbegrippen voor alle maatregelen die kunnen worden genomen om een bijdrage te leveren aan de vermindering van het klimaatprobleem. Hieronder worden deze begrippen apart toegelicht.

Klimaatmitigatie

De inspanningen die nodig zijn iets te doen aan de opwarming van de aarde worden ook wel samengevat tot het begrip mitigatie. Dit omvat volgens Klein et al (2005) 'alle menselijke activiteiten die erop gericht zijn de uitstoot van broeikasgassen te verminderen of de opslagcapaciteit van Co₂ te vergroten'. Het heeft dus te maken met het minimaliseren van de oorzaken van klimaatverandering en kan door alle overheden, bedrijven, andere organisaties en particulieren worden uitgevoerd. Concrete voorbeelden van klimaatmitigerende maatregelen zijn het verminderen van energieverbruik om uitstoot van broeikasgassen te verminderen en de aanplant van nieuwe (loof)bossen om Co₂ door te laten opnemen. Daarnaast kan er in plaats van fossiele brandstoffen gebruik worden gemaakt van alternatieven. Deze zijn er in vele vormen. De onderzochte overheden geven aan te kijken naar windkracht, zonne-energie of zelfs waterkracht om stroom op te wekken en naar biogas, aardwarmte of restwarmte van industrie om huizen mee te verwarmen. Daarnaast worden alternatieve brandstoffen zoals biodiesel, groen gas of waterstof onderzocht om auto's en andere vervoermiddelen op over te laten gaan. Biesbroek et al (2010) stellen dat het klimaatbeleid in Europa sinds 1990 tot ruim na de eeuwwisseling bijna uitsluitend gericht is geweest op mitigatie.

Klimaatadaptatie

Echter, door het vertraagde effect van mitigerende maatregelen op de concentratie van broeikasgassen in de dampkring, zullen de effecten van klimaatverandering hoe dan ook in meerdere of mindere mate plaatsvinden (Klein et al, 2015). Dit vraagt van overheden om na te denken over hoe het best kan worden omgegaan met een veranderend klimaat en de effecten daarvan en welke aanpassingen hiervoor nodig zijn. Een samenvattend begrip voor deze aanpassing is klimaatadaptatie. Adaptatie heeft als doel om de schadelijke gevolgen van deze verandering te verminderen of te vermijden en in te spelen op de kansen die de verandering teweegbrengt (IPCC, 2014, I). Concrete voorbeelden van klimaatadaptatie die in de interviews werden genoemd zijn het aanleggen van extra waterbergingsgebieden om piekbelasting te kunnen opvangen, meer groene ruimte creëren in stenige gebieden om water op te kunnen nemen en langer vast te houden in droge periodes. Deze stukken groen kunnen tevens verkoeling bieden bij hittestress.

2.2 Regionale en lokale overheden in Nederland

De Nederlandse overheid bestaat uit een nationale (Rijks)overheid, provincies, waterschappen en gemeenten. Dit onderzoek richt zich op provincies, waterschappen en gemeenten in Noord-Nederland. Met de omschrijving 'regionale overheden' worden waterschappen en provincies bedoeld en met 'lokale overheden' gemeenten. Hieronder een algemene toelichting op wat deze organisaties doen, hoe de bewindvoering eruit ziet en welke regionale en lokale overheden in dit onderzoek een rol hebben gehad.

Waterschappen

Waterschappen zijn regionale overheidsorganisaties die verantwoordelijk zijn voor het beheer van regionale watersystemen in een bepaald gebied. Het bestuur van een waterschap bestaat uit een dijkgraaf (voorzitter van het waterschap), een algemeen bestuur en een dagelijks bestuur. Van de in totaal 22 waterschappen bevinden zich hiervan drie in Noord-Nederland: Wetterskip Fryslân, Waterschap Hunze en Aa's en Waterschap Noorderzijlvest. Dit laatste waterschap heeft deelgenomen aan dit onderzoek.

Provincies

Provincies zijn een overheidslaag tussen het Rijk en gemeenten in. Deze organisaties houden zich bezig met onder andere de inrichting van het landelijk gebied en regionale bereikbaarheid. Het bestuur van provincies wordt gevormd door het College van Gedeputeerde staten. De Provinciale Staten is volksvertegenwoordigend orgaan van de Provincie. Noord-Nederland bestaat uit drie provincies: Friesland, Groningen en Drenthe. Beleidsmakers van alle drie de provincies zijn in het kader van dit onderzoek geïnterviewd.

Gemeenten

De gemeentelijke overheidslaag staat van alle overheidslagen het dichtst bij burgers. Gemeenten voeren taken uit die direct te maken hebben met de inwoners van de gemeente. Dit betreft een breed scala aan verantwoordelijkheden, dat strekt van aanpassingen aan de openbare ruimte tot het verstrekken van identiteitsdocumenten. Het bestuur van een gemeente bestaat uit een College van Burgemeester en Wethouders en de Gemeenteraad. Noord-Nederland telt 59 gemeenten waarvan 3 provinciehoofdsteden. In totaal hebben drie gemeenten deelgenomen aan dit onderzoek: de provinciehoofdsteden Leeuwarden en Groningen en de gemeente Westerwolde (nu nog de gemeente Bellingwedde en Vlagtwedde) in Zuidoost Groningen.

2.3 Wetgeving op het gebied van klimaatverandering

Nederland was een van de eerste landen dat een nationaal beleid op klimaatverandering opstelde (Gupta et al, 2007) en heeft ook in 2017 ambitieus beleid met de Klimaatagenda (Ministerie van I&M, 2013). Dit beleid is echter niet wettelijk vastgelegd. Vanuit de Rijksoverheid zijn er slechts een aantal wetten op het gebied van klimaatverandering van waaruit een taak voortvloeit voor deze overheden. Hieronder worden deze wetten en de daaruit voortkomende taken toegelicht.

Wet milieubeheer

De wet milieubeheer is een wet die milieunormen stelt aan bedrijven. Provincies en gemeenten zijn verantwoordelijk voor de handhaving van deze wet. Een veelgenoemde verplichting voor bedrijven die voortkomt uit deze wet is dat milieu-investeringen die binnen 5 jaar terug te verdienen zijn, verplicht moeten worden uitgevoerd door het bedrijf. Aan de andere kant is het ook mogelijk om deze wettelijke taak aan te vullen met extra maatregelen vanuit de autonome ruimte die hiervoor beschikbaar is. Het effect op het gebied van mitigatie dat met name provincies via deze wet kunnen bereiken is echter beperkt.

Waterwet

De Waterwet schrijft voor hoe de rolverdeling tussen overheden in de Nederlandse waterketen eruit ziet. Zo zijn waterschappen onder andere verantwoordelijk voor het beheer van regionale watersystemen en het zuiveren van stedelijk afvalwater, heeft een provincie een toezichhoudende taak ten opzichte van waterschappen en maakt het beleid op het gebied van functie en inrichting van regionale wateren en zijn gemeenten verantwoordelijk voor inzameling en verwerking van regenwater.

Deltabeslissingen

Het Deltaprogramma is een programma ter bescherming van Nederland tegen de gevolgen van klimaatverandering. Het programma bestaat uit drie Deltabeslissingen: Waterveiligheid, Ruimtelijke adaptatie en Zoet water.

Tussen alle overheden is afgesproken dat deze Deltabeslissingen worden opgenomen in het eigen beleid. Provincies nemen het beleid op in de structuur of omgevingsvisies en in het eigen provinciaal beleid, waterschappen hebben de beslissingen verankerd in de Waterbeheerplannen en gemeenten zijn verantwoordelijk voor de doorwerking van de Deltabeslissing Ruimtelijke adaptatie in het eigen beleid. Uit de enquête Ruimtelijke adaptatie 2016 blijkt dat gemeenten aangeven de doelstelling om in 2020 het klimaatbestendig en waterrobuust inrichten te hebben opgenomen in beleid. Op het gebied van droogte, hittestress en bescherming van vitale en kwetsbare functies is dit nog niet het geval (Ministerie van I&M en EZ, 2017)

2.4 Beleid

In dit onderzoek staat het proces van beleidsvorming centraal. Daarom is het van belang enkele zaken met betrekking tot de legitimatie en het belang van beleid op regionaal en lokaal niveau toe te lichten.

2.4.1 Autonomie en medebewind

Tijdens het onderzoek keerden de termen 'autonomo beleid' en 'wettelijke taak' regelmatig terug. In de literatuur blijkt dat deze termen ook wel 'autonomie' en 'medebewind' worden genoemd. Dit zijn begrippen uit het bestuursrecht die gaan over de vrijheid van handelen van provincies en gemeenten. In artikel 124 van de Grondwet is bepaald dat provinciaal en gemeentelijk beleid en handelen voort kan komen uit 'gevoerde regeling en bestuur', maar ook uit 'overgelaten huishouding'. Dit wordt in het wetenschappelijk en politiek debat ook wel 'Medebewind' en 'Autonomie' genoemd (Van der Wouden, 2015). Medebewind houdt in dat regionale en lokale overheden taken uitvoeren die worden gevorderd vanuit nationale wetgeving (of de provincie- en gemeentewet hier ook onder vallen is onderwerp van debat). Autonomie betekent dat deze overheden vrij zijn om naar eigen inzicht te handelen met betrekking tot lokale thema's zolang dit binnen de grenzen van de nationale wetgeving valt. Provincies en gemeenten zijn hier tevens democratisch toe gelegitimeerd (Herweijer, 2011). In de literatuur vindt een discussie plaats over de mate waarin de uitvoering van taken vanuit het medebewind en autonomie op elkaar lijken en in de praktijk geen effect lijken te hebben op de uitkomst van het handelen. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat taken die voortvloeien uit het medebewind sinds 1950 de verantwoordelijkheid zijn van de provincies en gemeenten zelf en niet meer van het Rijk (Van der Wouden, 2015). Deze discussie speelt verder geen rol in dit onderzoek.

2.4.2 Belang beleid

Overheden geven aan dat het bestaan van beleid een belangrijke functie heeft. Volgens de geïnterviewden van de Provincie Drenthe bemoeilijkt het ontbreken van een vastgesteld energiebeleid en -programma het nemen van klimaatmitigerende acties en maatregelen. De geïnterviewden bij de Gemeente Groningen leggen uit dat beleid belangrijk is om op te kunnen terugvallen, wat het nemen van actie gemakkelijker maakt. Beleid is een overeengekomen en vastgestelde context met argumentering en maatregelen, en tegelijkertijd een legitimering om ernaar te handelen (GR). Een vastgesteld programma is een nieuw mee te geven kader aan projectleiders en een stok achter de deur om maatregelen daadwerkelijk te nemen. Zonder beleid is het een kwestie van "het wiel steeds opnieuw uitvinden", het opnieuw de discussie aan moeten gaan en daarnaast kunnen mensen het gemakkelijk naast zich neerleggen. De wens van GR voor de toekomst is een vastgesteld integraal klimaatbeleid. Dit helpt met het nemen van snelle besluitvorming en zekering van de aandacht voor klimaat (GR).

Hoofdstuk 3: Methode

Dit onderzoek is uitgevoerd gebruik makende van de ‘Grounded Theory’ methode. In dit hoofdstuk wordt beschreven wat deze werkwijze inhoudt en welke stappen zijn genomen om tot de gevonden bevindingen te komen.

3.1 De Grounded Theory methode

De Grounded Theory Methode heeft als doel gefundeerde theorieën te ontwikkelen. Dit maakt het bij uitstek geschikt voor onderzoeksgebieden waar relatief weinig over bekend is (Charmaz, 2014). De ontwikkeling van klimaatbeleid bij lokale en regionale overheden in Noord-Nederland is een dergelijk onderzoeksgebied. In dit hoofdstuk wordt beschreven wat de methode precies inhoudt, hoe de methode is toegepast in dit onderzoek en welke keuzes zijn gemaakt tijdens het onderzoeksproces.

3.1.1 Kernelementen Grounded Theory

Grounded Theory methode is bedacht door de onderzoekers Glaser & Strauss. In 1967 publiceerden ze de methode in “the Discovery of Grounded Theory”. Het onderzoek waar de methode uit voortkwam vond plaats in een medische context. Glaser en Strauss deden onderzoek in verschillende ziekenhuizen en hospices naar hoe er om werd gegaan met terminale ziekte, zowel door professionals als door de patiënten die het betrof. Tijdens het onderzoek bespraken ze elkaars analytische vondsten en notities die op den duur leidden tot theorieën over hun onderzoeksobject. Deze manier van werken werd door Glaser en Strauss herkend als iets dat ook in andere vakgebieden gebruikt zou kunnen worden om tot nieuwe theorieën te komen. Door de systematische manier van werken en de constante vergelijking en controle van bevindingen werd de methode gezien als een manier om kwalitatief onderzoek net zo grondig en accuraat uit te kunnen voeren als kwantitatief onderzoek (Charmaz, 2014).

In 2014 werd door Barry Gibson en Jan Hartman het boek ‘Rediscovering Grounded Theory’ geschreven. Dit boek geeft een overzicht van de publicaties over Grounded Theory en probeert opnieuw vast te stellen wat het doen van Grounded Theory in de praktijk inhoudt. In hoofdstuk 2 van dit boek worden de kernelementen van Grounded Theory beschreven. Deze kernelementen worden in dit onderzoek als leidraad gebruikt voor de toepassing van de Grounded Theory methode. Hieronder volgt een beschrijving van de kernelementen. Hoe deze elementen zijn toegepast in dit onderzoek is te lezen in paragraaf 3.2.

Openheid

Een van de belangrijkste kernelementen van Grounded Theory is dat er vooraf geen concepten, ideeën of hypothesen worden opgesteld. Waar in een regulier onderzoek vooraf

een theoretisch raamwerk en/of hypothese wordt gevormd dat tijdens het onderzoek getoetst wordt, is dit bij Grounded Theory niet het geval. In plaats daarvan begint de onderzoeker met het verzamelen van empirische data en wordt de theorie tijdens het onderzoek gevormd. Het idee achter het niet vooraf opstellen van een hypothese is dat patronen in de empirische data beter te herkennen zijn en niet beïnvloed worden door al bestaande theorieën of ideeën. Alleen zo kan de onderzoeker tot werkelijk nieuwe inzichten komen die waardevol zijn voor het wetenschappelijk debat.

Naast een open start van het onderzoek, is het ook belangrijk openheid te bewaken tijdens de verzameling en analyse van de data. Dit betekent dat in principe alle data waardevol zijn in de eerste fase van het onderzoek en dat er geen data buiten beschouwing worden gelaten. Zodra er opvallende zaken uit het onderzoek naar voren komen, kan dit aanleiding geven tot het verder onderzoeken van deze thema's.

Theorie als verklarend instrument

Een goede 'GT' theorie verklaart hoe processen binnen of rondom het onderzochte object functioneren en op elkaar reageren. Het geeft antwoord op de vraag: wat gebeurt hier?

Doel is ontdekken, niet rechtvaardigen

Grounded Theory onderzoek kenmerkt zich door het streven naar het ontdekken van theorieën, niet het rechtvaardigen of falsifiëren ervan. Hierdoor is Grounded Theory onderzoek anders van opzet dan regulier kwalitatief onderzoek.

Theoriestructuur

Volgens Gibson en Hartman hebben theorieën die zijn verkregen door middel van de Grounded Theory methode een typische structuur. Hierin komt een centraal probleem naar voren dat leidt tot de formulering van de kerncategorie. Deze kerncategorie wordt omringd door variabelen die in relatie staan tot het centrale probleem. Grounded Theory kenmerkt zich door het doen van een voorstel over wat het centrale probleem (kerncategorie) betreft, welke variabelen hierop van invloed zijn (subcategorieën) en hoe de relaties tussen de categorieën eruit zien.

Onderzoeksproces

Anders dan regulier kwalitatief onderzoek is Grounded Theory niet deductief of inductief. Grounded Theory betreft een interactief proces, waarbij er een continue afwisseling plaatsvindt tussen dataverzameling en analyse. Hierbij wordt van algemeen naar specifiek gewerkt: tijdens de eerste ronde dataverzameling kunnen alle data waardevol zijn; in de dataverzameling/analyse rondes die daarop volgen worden de gevonden concepten steeds verder onderzocht en verfijnd. Doel hiervan is om te waarborgen dat de uiteindelijke theorie gegrond is in de data en niet het resultaat is van de ideeën van de onderzoeker.

3.1.2 Constructivisme in Grounded Theory

Sinds de eerste publicatie over de methode door Glaser en Strauss hebben vele sociaal onderzoekers hun licht op de methode laten schijnen. Hierin is een 'paradigm shift' terug te zien, van overwegend positivistisch naar overwegend constructivistisch denken. De publicaties van Strauss & Corbin en Charmaz zetten hierbij de toon. Charmaz bepleit dat Grounded Theory onderzoek een actief proces is waarbij theorieën door de onderzoeker worden opgebouwd uit de data. Dit betekent dat twee verschillende onderzoekers dus ook tot verschillende inzichten kunnen komen. Ook wordt benadrukt dat het belangrijk is om Grounded Theory pragmatisch te behandelen: het gaat er niet om of de theorieën waar zijn, maar of ze passen en werken in verschillende contexten (Charmaz, 2014; Gibson & Hartman, 2014)

3.2 Toepassing van de Grounded Theory methode in dit onderzoek

In dit onderzoek is voornamelijk het constructivistisch perspectief gevolgd. De belangrijkste bron voor de methodische keuzes die in dit onderzoek zijn gemaakt is dan ook het boek "Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis (2e Editie)" van Kathy Charmaz. Waar Grounded Theory meestal wordt toegepast in onderzoek naar sociale of psychologische processen, worden in dit onderzoek beleidsmatige processen onder de loep genomen. Hierin spelen sociale processen echter wel een rol. Denk bijvoorbeeld aan politieke overwegingen, onderlinge verhoudingen of persoonlijke motivatie van professionals. Over het toepassen van Grounded Theory zegt Charmaz "Be compatible with the world of the people you will interview" (blz. 62). In de hieronder beschreven onderzoeksopzet heb ik getracht dit te doen. De beschrijving laat zien op welke wijze Grounded Theory is toegepast in dit onderzoek en welke keuzes hierin zijn gemaakt.

Openheid

Ter voorbereiding op dit onderzoek is alleen literatuur gelezen ten behoeve van het bepalen van de probleemstelling en het onderzoeksonderwerp. Vooraf is geen literatuur gelezen over vorming van klimaatbeleid. Tijdens onderzoek is gebruik gemaakt van 'open codes'. Dit zijn codes die voortkomen uit de interviews en niet vooraf zijn opgesteld. Vervolgens zijn deze codes geclusterd tot concepten die de basis vormen van de theorie.

Theorie als verklarend instrument

De theorie die in dit onderzoek naar voren is gekomen verklaart hoe de processen rondom klimaatverandering op elkaar ingrijpen en waarom dit het geval is.

Doel is ontdekken, niet rechtvaardigen

Het primaire doel van dit onderzoek is om meer te weten te komen over het proces rondom de vorming van klimaatbeleid bij lokale en regionale overheden en dus om te 'ontdekken'. Aan het eind van het onderzoek, na vaststelling van de theorie, worden de bevindingen wel vergeleken met bevindingen in de literatuur om te zien in hoeverre de in dit onderzoek ontwikkelde theorie overeenkomt met al bestaande theorieën. Dit gebeurt in paragraaf 4.3.

Theoriestructuur

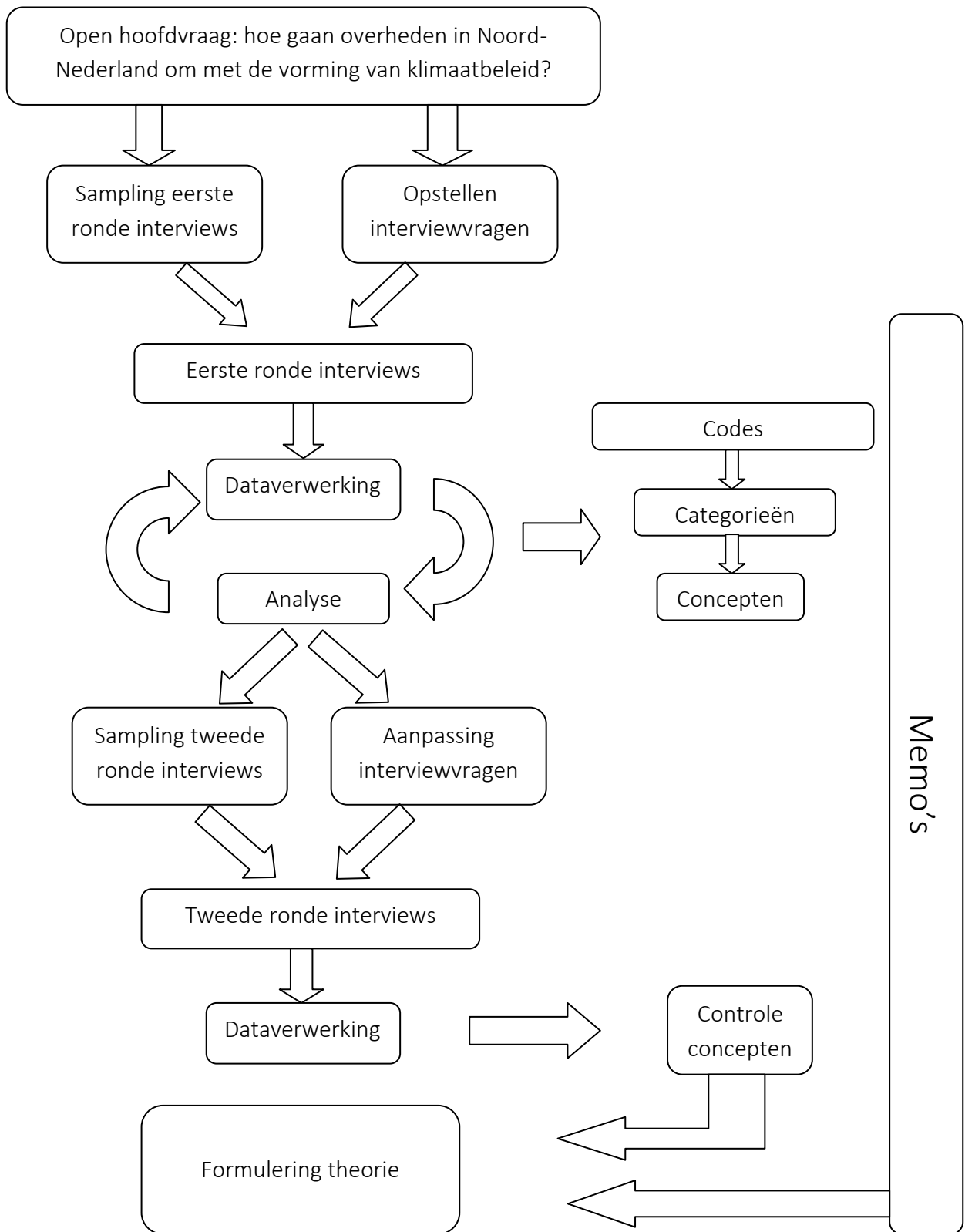
In dit onderzoek is een duidelijk kernprobleem gevonden dat zich vertaalt in een kerncategorie. Ook zijn er diverse variabelen (interne factoren, externe factoren en randvoorwaarden) gevonden die van invloed zijn op deze kerncategorie en zijn de relaties tussen deze variabelen beschreven. Meer over de bevindingen is te lezen in hoofdstuk 4.

Onderzoeksproces

Het onderzoek is uitgevoerd volgens een interactief proces zoals in Grounded Theory wordt toegepast. Er is van algemeen naar specifiek gewerkt en opvallende thema's bepalen de koers van het analytisch proces. In verband met beperkte tijd is gekozen voor een beperkt aantal onderzoeksrondes. In uitgebreider Grounded Theory onderzoek is dit niet gebruikelijk omdat het interactieve proces bepaalt hoeveel onderzoeksrondes benodigd zijn om te komen tot dataverzadiging. Om volledige dataverzadiging te behalen is aanvullend onderzoek benodigd.

3.3 Onderzoeksopzet

De onderzoeksopzet beschrijft de stappen die zijn genomen in het onderzoeksproces. In de figuur hieronder is dit raamwerk visueel uitgewerkt. Het onderzoeksproces bestaat in dit onderzoek uit twee rondes van 'sampling' (selecteren van 'onderzoeksubjecten') en het afnemen van interviews. Het proces begint met het vaststellen van het startpunt. In het geval van dit onderzoek betrof dit overheden in Noord-Nederland. De selectie die hierin is gemaakt wordt toegelicht in paragraaf 3.3.1. Uit deze selectie kwamen 5 overheden naar voren. Tegelijkertijd zijn de interviewvragen opgesteld, gebaseerd op de thema's zoals genoemd in paragraaf 1.4. Tijdens en na het afnemen van de eerste ronde interviews zijn de data die hieruit voortgekomen zijn systematisch verwerkt en geanalyseerd. Op basis van de bevindingen uit deze ronde is een selectie gemaakt voor de tweede ronde. Hierbij zijn 2 nieuwe overheden benaderd om deel te nemen. Ook is een aantal aanvullende vragen toegevoegd aan het interview. De data uit deze interviews zijn aan de hand van de concepten uit de eerste ronde gecodeerd en verwerkt in de bevindingen. Doormiddel van memo's die tijdens het onderzoeksproces zijn bijgehouden en het meermaals herformuleren van de meest opvallende en consistente patronen is gekomen tot de bevindingen die beschreven zijn in hoofdstuk 4.

Figuur 3.1 Het toegepaste onderzoeksraamwerk van dit onderzoek

3.3.1 Sampling: keuze voor overheden

Sampling gaat over de keuzes die worden gemaakt in de selectie van organisaties en personen die worden gevraagd aan het onderzoek deel te nemen.

Sampling eerste ronde interviews

Omdat het binnen de opzet van het onderzoek niet mogelijk was om alle overheden in Noord-Nederland te spreken is gekozen voor de volgende selectie:

Twee provincies (Provincie Drenthe en Provincie Friesland)

Twee stedelijke gemeenten (Gemeente Leeuwarden en Gemeente Groningen)

Een waterschap (Waterschap Noorderzijlvest)

Deze keus is gebaseerd op de grootte van het werkgebied (provincies), inwoneraantal (stedelijke gemeenten) en bijzondere betrokkenheid bij de gevolgen van klimaatverandering (Waterschap). De geïnterviewde personen zijn door de overheden zelf aangewezen op basis van een specialisatie of betrokkenheid op het gebied van klimaatverandering, klimaatbeleid, klimaatadaptatie of –mitigatie. Er is gesproken met de volgende beleidsmakers:

Overheid	Geïnterviewde	Functie	Datum, plaats
<i>Provincie Drenthe</i>	Arjan van Harten	Projectcoördinator	17 december 2015, Assen (gezamenlijk interview)
	Boris Pents	Strategisch adviseur Energie	
<i>Provincie Friesland</i>	Gerwin Venema	Programmamanager Duurzame Innovaties	5 februari 2016, Leeuwarden
<i>Gemeente Groningen</i>	Tamara Ekamper	Programmaleider duurzaamheid en leefomgeving	2 november 2016, Groningen (gezamenlijk interview)
	Anne Helbig	Beleidsmedewerker Water en Watercoördinator	
<i>Gemeente Leeuwarden</i>	Alan Laws	secretaris Stadsregio Leeuwarden/ Beleidsadviseur Energie	3 november 2016, Leeuwarden
	Pietrik Hoornstra	Senior Beleidsadviseur Riool en Water	30 november 2016, telefonisch
<i>Waterschap Noorderzijlvest</i>	Sander Dijk	Gebiedscoördinator	9 november 2016, Groningen

Sampling tweede ronde interviews

Om de bevindingen uit de eerste ronde te kunnen controleren is gekozen voor het doen van aanvullende interviews met twee andere overheden, de provincie Groningen en de plattelandsgemeente Westerwolde. De keus voor de Provincie Groningen is gemaakt om te kijken hoe de zienswijzen en context van deze provincie verschilt van de twee eerder geïnterviewde provincies. Voor de gemeente Westerwolde is gekozen omdat het een kleine plattelandsgemeente is. Dit is interessant om te kunnen achterhalen hoe de omgang met de vorming van klimaatbeleid van deze gemeente verschilt met die van een stedelijke gemeente. De gemeente Westerwolde bestaat nu nog uit de gemeente Bellingwedde en Vlagtwedde,

maar zal per 1 januari 2018 samengaan tot de gemeente Westerwolde. Interessant aan een gemeente in een herindelings traject is dat de herverdeling van taken ook kan leiden tot een andere verdeling van prioriteiten of capaciteit. Dit kan effect hebben op de vorming van klimaatbeleid.

De geïnterviewde personen in de tweede ronde zijn op dezelfde wijze geselecteerd als in de eerste ronde. Er is gesproken met de volgende beleidsmakers:

Overheid	Geïnterviewde	Functie	Datum, plaats
Gemeente Bellingwedde/Vlagtwedde (Westerwolde)	Anna Doolaard-Pek	Beleidsmedewerker Economische Zaken en duurzaamheid	6 februari 2017, Wedde
<i>Provincie Groningen</i>	Desmond de Vries	Projectmanager Energie	14 februari 2017, Groningen (losse interviews)
	Matthijs Buurman	Senior beleidsadviseur Water	

3.3.2 Interviews

Volgens Glaser en Strauss is het uit den boze voor aanvang van het onderzoek informatie te verzamelen over de context waarin het onderzoek plaatsvindt. Volgens de auteurs tast dit de objectiviteit van de onderzoeker aan. Hoe leger de onderzoeker aankomt bij het interview, des te beter de onderzoeker de processen en patronen van de onderzoekssituatie kan beschrijven en verkennen. Charmaz bepleit echter dat het wel gunstig is om een interview voor te bereiden. Volgens Charmaz is een onderzoeker nooit objectief door alle kennis en ervaring die de onderzoeker in zijn of haar leven heeft opgedaan en kan het vooraf verdiepen in de onderzoekssituatie er juist voor zorgen dat de onderzoeker beter gerichte vragen kan stellen. Hierdoor is het gemakkelijker begrip te krijgen van de situatie dan wanneer een onderzoeker zich niet van te voren verdiept (Charmaz, 2014).

De hoofdvraag en subvragen zijn gebruikt als startpunt voor de vorming van de interviewvragen. Getracht is om de interviewvragen zo breed en open mogelijk te ontwerpen, met als doel de geïnterviewden zo veel mogelijk te laten vertellen over hoe met klimaatverandering wordt omgegaan in de organisatie en in welke context dit plaatsvindt. In bijlage 1 vindt u de interviewvragen.

In dit onderzoek is ervoor gekozen geen vooronderzoek te doen naar de geïnterviewde overheden. Wel is er enige voorkennis aanwezig, opgedaan in eerdere ervaringen met enkele overheden. Dit betreft bekendheid met een of meerdere medewerkers van de organisatie (alle overheden) en kennis van werkwijze en/of beleidsthema's gerelateerd aan klimaat (Gemeente Groningen, Provincie Groningen). In één geval betrof de geïnterviewde een bekende (Gemeente Groningen), in andere gevallen was de bekende een contactpersoon om in contact te komen met de ambtenaar die het meest kon vertellen over beleid omtrent klimaatverandering, mitigatie of adaptatie. Invloed van de vooraf aanwezige kennis is zoveel

mogelijk beperkt door voor aanvang van het interview geen inhoudelijke zaken te bespreken en tijdens het interview, naast de vooraf opgestelde vragen, vooral verdiepende vragen te stellen.

Aanpassing vragen tweede ronde interviews

In de tweede ronde interviews zijn de interviewvragen aangevuld met vragen die voortkwamen uit de analyse van de eerste ronde interviews. Dit betrof de volgende vragen.

Aanvullende vragen bij zowel de Provincie Groningen als bij de gemeente Westerwolde:

- Hoeveel mensen zijn er binnen de organisatie verantwoordelijk voor thema's die te maken hebben met klimaatverandering? Hoeveel FTE (+/-)?
- Welke acties komen hierbij voort uit een wettelijke taak en welke acties worden ondernomen vanuit autonoom beleid?

Aanvullende vragen voor de Provincie Groningen specifiek:

- In hoeverre speelt het thema onder de bevolking/bij bedrijven en wat merkt de provincie Groningen hiervan?
- Hoe snel kan/wil de provincie Groningen reageren op nieuwe ontwikkelingen?
- In hoeverre is de rol van de provincie Groningen uitvoerend van karakter?

Tot slot noemt Charmaz op bladzijde 86 in 'Construction Grounded Theory' dat de interviewer geen 'arbitraire tijdslimieten' op zou moeten leggen. Hoewel het beperken van interviews inderdaad niet ideaal is, is het omwille van de agenda van de te interviewen personen toch nodig om vooraf aan te geven hoe lang het interview maximaal zal duren. Hierbij is de keus gemaakt voor interviews van maximaal een uur. Hiervoor is gekozen omdat het niet kunnen aangeven van een tijd zou ertoe kunnen leiden dat bepaalde mensen niet geïnterviewd konden worden.

3.3.3 Dataverwerking en analyse

Zoals in paragraaf 3.1 genoemd, is Grounded Theory onderzoek een proces waarin dataverzameling en data-analyse in dezelfde onderzoeksfase plaatsvinden en elkaar binnen deze fases continu afwisselen. Hieronder een beschrijving van de stappen die zijn genomen in het analyseproces.

Coderen audiobestanden

In dit onderzoek zijn de interviews (opgenomen en opgeslagen als audiobestand) gebruikt als de primaire bron van data. Om de audiobestanden op een gestructureerde wijze om te zetten in verwerkbaar data zijn de bestanden gecodeerd met behulp van software voor kwalitatieve dataverwerking (Atlas TI). Om het onderzoek sneller te kunnen uitvoeren is ervoor gekozen audiofragmenten te coderen, in plaats van de audio te transcriberen waarna tekst wordt

gecodeerd. Het voordeel hiervan is dat codes direct herleid kunnen worden naar het audiofragment waarop de code gebaseerd is en daarmee terug geluisterd kan worden wat de geïnterviewde precies heeft gezegd. Dit maakt het onderzoek goed controleerbaar, maar stelt daarnaast ook in staat om terug te luisteren in welke context uitspraken zijn gedaan en met welke toon. Dit is belangrijk in Grounded Theory onderzoek omdat, naast wat iemand zegt, ook hoe dit gezegd wordt waardevolle informatie kan zijn.

De interviews zijn verwerkt door de bestanden op te delen in korte audiofragmenten of 'quotes'. Aan deze audio-quotes zijn vervolgens codes gelinkt. Deze codes vatten de belangrijkste uitspraken die in de betreffende audio-quote worden gedaan samen tot een korte zin. Dit soort codes worden ook wel 'open' codes genoemd, wat betekent dat de codes voortkomen uit de data en niet vooraf zijn opgesteld. Het totale aantal codes in deze eerste ronde komt neer op 665. Per interview is dit ongeveer 80 tot 140 codes. Ter voorbereiding op de verwerking en analyse, zijn deze codes samengevoegd in een bestand. Hierbij is het belangrijk dat de codes terug te leiden zijn naar het interview waar de uitspraken zijn gedaan. Daarom hebben alle codes een korte lettercombinatie gekregen die naar de oorsprong verwijst:

DR: Interview met de Provincie Drenthe

FR: Interview met de Provincie Friesland

LW: Interview met de Gemeente Leeuwarden

GR: Interview met de Gemeente Groningen

NZV: Interview met het Waterschap Noorderzijlvest

Codes categoriseren en concepten ontwikkelen

Om van de codes, die op het moment van coderen nog weinig verband laten zien, te komen tot een idee van de onderlinge relaties en verhoudingen zijn de 665 codes ondergebracht in 57 categorieën. In de bijlage 2 is de lijst met codes te vinden, evenals een overzicht van de 57 gebruikte codes. Deze categorieën zijn vervolgens ondergebracht onder 6 concepten: Klimaatverandering, Urgentiebesef, Beleidsvorming, Beleid en maatregelen, Verantwoordelijkheid en Ruimtelijke consequenties. Deze concepten vormen de basis voor de ontwikkeling van de theorie in dit onderzoek.

Gebruik van memo's

Naast de vorming van de concepten zoals hierboven beschreven, is het maken van memo's een belangrijk onderdeel van het analytisch proces. Memo's geven mogelijkheid om verbanden die tijdens het onderzoek opkomen vast te leggen en later in het onderzoek te gebruiken.

Dataverwerking en controle concepten

Zoals gezegd worden de uitkomsten van de tweede ronde interviews gebruikt om de uitkomsten van de eerste ronde interviews te controleren en aan te scherpen. Dit draagt bij aan de stevigheid van de uiteindelijke theorie.

De interviews uit de tweede ronde zijn niet zoals in de eerste ronde gecodeerd met open codes, maar met codes gebaseerd op de categorieën uit de eerste ronde. Deze codes zijn vervolgens gebruikt om te reflecteren op de in de eerste ronde uitgewerkte concepten. De bevindingen van deze reflectie zijn uitgewerkt in paragraaf 4.2.

Formulering theorie

De theorie is gevormd door het meermaals herformuleren van de gevonden concepten en categorieën. Met behulp van de memo's, gesprekken met buitenstaanders en door het onderzoeken van de relaties tussen codes, is tot de theorie gekomen zoals beschreven in hoofdstuk 4.

Uitwerking bevindingen

De uitspraken die in de interviews zijn gedaan representeren de professionele of persoonlijke kennis of mening van de geïnterviewde beleidsmakers bij de onderzochte overheden. Hoewel dit veel inzicht geeft in de gang van zaken binnen de betreffende overheid, kan dit niet als representatief worden gezien voor de gehele organisatie. Wel kunnen verbanden worden gezien tussen wat professionals in verschillende contexten en binnen verschillende overheden vertellen over het proces van beleidsvorming rondom klimaatverandering. De bevindingen betreffen de opvallende overeenkomsten tussen de antwoorden van de geïnterviewde ambtenaren. Omwille van de overzichtelijkheid worden afkortingen gebruikt in de uitwerking hiervan. Als een afkorting wordt genoemd, dan moet dit worden gelezen als: 'afkorting' = professionele of persoonlijke kennis of mening van de geïnterviewde beleidsmaker bij de overheid waar de afkorting naar verwijst. De afkortingen zijn als volgt:

DR: Provincie Drenthe

FR: Provincie Friesland

LW: Gemeente Leeuwarden

GR: Gemeente Groningen

NZV: Waterschap Noorderzijlvest

PGR: Provincie Groningen

WW: Gemeente Westerwolde (Bellingwedde/Vlagtwedde)

3.3.4 Literatuuronderzoek

Om te voorkomen dat de theorie die in dit onderzoek is gevormd kan worden beïnvloed door ideeën uit de literatuur, is pas na afronding van de bevindingen een literatuurstudie gedaan naar de factoren die van invloed zijn op de vorming van klimaatbeleid bij lokale overheden. Op deze manier kan literatuur worden gebruikt ter triangulatie van de data, zonder deze te beïnvloeden (Lo, 2016).

Hoofdstuk 4: De vorming van klimaatbeleid bij lokale en regionale overheden in Noord-Nederland

De interviews met de elf beleidsmakers van de zeven geselecteerde Noordelijke overheden zijn goed verlopen en hebben geleid tot een helder beeld van de wijze waarop binnen deze overheden wordt omgegaan met de vorming van klimaatbeleid. Na een systematische analyse van de data (beschreven in hoofdstuk 3) is er inzicht ontstaan in de patronen en factoren die verantwoordelijk zijn voor het wel of niet ontstaan van klimaatbeleid en de uitwerking hiervan. In dit hoofdstuk worden deze patronen en factoren toegelicht en beargumenteerd.

4.1 Twee typen beleid

Voor wordt ingegaan op de factoren die van invloed zijn op het beleidsvormingsproces, is het goed om uit te leggen dat er uit de interviews twee typen beleid naar voren komen. Het eerste type is beleid dat voortkomt uit een wettelijke taak vanuit de Rijksoverheid. Het tweede type is 'autonoom' beleid, beleid dat wordt gevormd op initiatief van de overheid zelf, binnen de beleidsruimte die de overheid hiervoor heeft (DR). Dit wordt ondersteund door de literatuur, waarin wordt genoemd dat staatsrechtelijk is vastgelegd dat overheden, naast het uitvoeren en handhaven van landelijk beleid, de ruimte hebben om zelf beleid te vormen ten behoeve van de eigen 'huishouding' (Herweijer, 2010). Meer hierover is te lezen in hoofdstuk 2. Het onderscheid tussen deze beleidstypen blijkt een belangrijk aspect te zijn in de vorming van klimaatbeleid. Zo bepaalt het type beleid de eisen waaraan het beleid moet voldoen en heeft het grote invloed op de besluitvorming rondom het beleid. Hieronder volgt een uitleg over wat de verschillen tussen deze beleidstypen zijn en welke invloed dit heeft op vorming van klimaatbeleid in de onderzochte regionale en lokale overheden.

4.1.1 Beleid voortkomend uit een wettelijke taak of bevoegdheid

Het bestaan van een wettelijke taak houdt in dat beleid gevormd wordt vanuit een wettelijk kader dat opgelegd is vanuit de Rijksoverheid. Dit kader schrijft voor wat een overheid moet doen, hoe de rolverdeling eruit ziet tussen overheden of welke stukken een overheid moet produceren en met welke frequentie dit moet gebeuren.

Binnen het thema klimaatverandering zijn er een aantal wetten en programma's waaruit een taak voortkomt voor regionale en/of lokale overheden. Aan de mitigatiekant van klimaatverandering betreft dit de Wet Milieubeheer en de Rijkscoördinatieregeling Windparken. Op het gebied van adaptatie gaat het om de Waterwet en het Deltaprogramma. Meer over deze wetten en de taken die hieruit voortvloeien is te lezen in hoofdstuk 2. Deze wetten en programma's zijn vaak genoemd in de interviews. Kenmerkend voor beleid dat voortkomt uit een wettelijke taak is dat van te voren vastligt waar het beleid over gaat. Ook de vraag of het van belang is dat het beleid wordt gevormd staat niet ter discussie. De manier waarop de wettelijke taak wordt uitgevoerd staat de regionale of lokale overheid

binnen de gestelde kaders wel vrij. Bij beleid dat voortkomt uit een wettelijke taak staat het 'wat' en 'waarom' dus min of meer vast en houdt het beleidsvormingsproces zich vooral bezig met het 'hoe'.

4.1.2 Beleid voortkomend uit de autonome ruimte om eigen beleid te maken

Zoals genoemd hebben regionale en lokale overheden in Nederland, naast de uitvoering van taken en bevoegdheden die voortkomen uit beleid van de Rijksoverheid, de ruimte om zelf beleid te maken ten behoeve van de eigen 'huishouding' (Herweijer, 2010). Dit houdt in dat overheden vrij zijn om beleid te maken over kwesties die de regionale of lokale overheid belangrijk vindt of waar een oplossing voor moet worden gezocht. Dit type beleid komt volledig voort uit de overheid zelf en ontstaat alleen als hiertoe initiatief wordt genomen door de organisatie. Tevens kan de aanleiding voor dergelijk beleid zeer uiteenlopen. Het kan gaan om afspraken met andere overheden die worden uitgewerkt in beleid, uitwerking van maatregelen uit een collegeprogramma of om een reactie op iets dat in de samenleving speelt (PGR, LW, GR, DR).

4.1.3 Invloed van de twee typen beleid op de vorming van klimaatbeleid

Wanneer we kijken naar welke overheidsinzet de genoemde wetten en programma's voorschrijven met betrekking tot klimaatverandering en dat zetten tegenover de uitdagingen die het klimaatvraagstuk opwerpt (hoofdstuk 2) dan ontstaat het beeld dat er relatief weinig verplichtingen zijn vanuit de Rijksoverheid ten opzichte van dit thema. Zo noemt de PGR dat het Energiebeleid dat men voert volledig bestaat uit autonoom beleid. Als de provincie zelf niets zou doen op dit gebied, dan bestaat er geen verplichting vanuit de Rijksoverheid die voorschrijft dat dit anders moet. Wel worden er afspraken gemaakt met de Rijksoverheid binnen bijvoorbeeld IPO (Interprovinciaal Overleg) verband, maar dit is niet in de wet vastgelegd en dus geen wettelijke verplichting. Dit geldt ook voor gemeenten, waar het energiebeleid voortkomt uit collegeprogramma's of afspraken met andere overheden of grote lokale partners en niet vanuit een wettelijk voorgeschreven kader (GR, LW).

Op het gebied van adaptatie is er een grotere invloed van wetgeving. Hierin speelt de Waterwet een belangrijke rol. Deze wet bepaalt de rolverdeling tussen overheden en taken per overheid met betrekking tot waterbeheer (NZV). Omdat klimaatverandering in Nederland vooral invloed heeft op het watersysteem (NZV, EEA, 2015) komen overheden 'vanzelf' in aanraking met de gevolgen van klimaatverandering op het moment dat onderzocht wordt hoe de wettelijke taken die de Waterwet voorschrijft tot uitvoering gebracht kunnen worden. Er worden echter geen verplichtingen gesteld aan de mate van klimaatbestendigheid van overheden. Wel zijn er in het Bestuursakkoord Deltaprogramma afspraken gemaakt met vertegenwoordigers van regionale en lokale overheden waarin is afgesproken dat de Deltabeslissingen (die gaan over de gevolgen van klimaatverandering) worden opgenomen in eigen beleid (Ministerie van I&M en EZ, 2017).

Hoewel de Rijksoverheid informatie verstrekt en overheden ondersteuning biedt op het gebied van klimaatverandering, op nationaal niveau beleid maakt met betrekking tot dit thema en afspraken maakt met overheden, is er maar weinig beleid waaruit een taak voortvloeit voor provincies of gemeenten op dit gebied.

Op zich is dit geen probleem. Wel betekent het dat een groot aandeel van overheidsinzet met betrekking tot klimaatverandering moet voortkomen uit het autonome beleid van regionale en lokale overheden, wat alleen ontstaat als hiertoe door de overheid zelf initiatief wordt genomen. Dit maakt het interessant om te achterhalen in hoeverre dit het geval is bij de onderzochte overheden en welke factoren van invloed zijn op het ontstaan van het beleid en de uitwerking ervan.

4.2 Huidige situatie: Klimaatbeleid is gefragmenteerd

Wanneer we kijken naar hoe klimaatbeleid binnen de organisatie vorm krijgt blijkt dat bijna alle overheden in bepaalde mate beschikken over beleid met betrekking tot klimaatmitigatie en adaptatie (DR,FR,LW,GR,NZV,PGR). Echter zijn er wel veel verschillen in hoe dit beleid vorm heeft gekregen. Per overheid worden er verschillende keuzes gemaakt in de thema's waar het beleid op gericht is, de doelstellingen en het ambitieniveau dat het beleid heeft en welke maatregelen worden genomen.¹ Ook is er bij geen van de onderzochte overheden sprake van een integraal beleidsprogramma of document dat zowel mitigatie als adaptatiemaatregelen bevat (DR,FR,LW,GR,NZV,PGR,WW). Klimaatverandering blijkt een gefragmenteerd thema dat in specifieke beleidsvelden opduikt. Hierbij is een duidelijk onderscheid te zien tussen beleid dat zich richt op de mitigatiekant van klimaatverandering en beleid dat zich richt op klimaatadaptatie.

4.2.1 Mitigatie en adaptatie: twee verschillende werelden

De geïnterviewde beleidsmakers geven aan dat er veel verschillen zijn tussen mitigatie- en adaptatiebeleid. NZV en FR spreken van twee verschillende werelden met elk een eigen taal, focus en schaalniveau. Het contact tussen deze beleidsthema's is beperkt en er is weinig inzicht in elkaars werkzaamheden en doelstellingen.

Mitigatiebeleid

Zoals in hoofdstuk 2 besproken gaat klimaatmitigatie over de omgang met de oorzaken van klimaatverandering. Alle geïnterviewde overheden in Noord-Nederland beschikken over beleid dat mitigerende maatregelen bevat. Dit beleid richt zich in de meeste gevallen exclusief op energie. Het is een populair beleidsthema waarop veel wordt samengewerkt met andere overheden en grote lokale partijen. Ook speelt het vaak een belangrijke rol in coalitieakkoorden. Vaak is dit thema gekoppeld aan een economische agenda of beleid (een beleidsthema dat veel maatschappelijk draagvlak geniet), wat maakt dat er meer tijd, budget

---

¹ Zie voor een overzicht van het bestaande beleid gerelateerd aan klimaatverandering bijlage 3

en aandacht is voor het thema. Dit heeft tot gevolg dat mitigatiemaatregelen die niet onder Energie vallen, lastiger in beleid zijn onder te brengen. Voorbeelden hiervan zijn maatregelen voor duurzame landbouw, transport en maakindustrie. Dit is niet altijd zo geweest. Zo vertelt LW dat mitigatiebeleid 10 jaar geleden het domein was van de milieufdeling. Hierbij was mitigatiebeleid vaak onderdeel van een breder duurzaamheidsprogramma, geïnspireerd op of naar aanleiding van de millenniumdoelen. Veelal werd de 'Triple bottom line': *People Planet en Profit* hiervoor als basis gebruikt en was er meer variatie in maatregelen met betrekking tot klimaatmitigatie.

Hoewel de termen '*duurzaamheid*' en '*People, Planet, Profit*' door sommige overheden nog gebruikt worden, is het niet meer gebruikelijk in beleid bij veel overheden in Noord-Nederland. Waarom dit precies het geval is, is niet duidelijk. Wel wordt aangegeven dat beleid sterk wordt beïnvloed door de tijdsgeest en dat het beleid vaak het resultaat is van wat er binnen de organisatie en in de samenleving speelt (DR, LW).

Adaptatiebeleid

Klimaatadaptatie is daarentegen een minder zichtbaar en voorkomend beleidsthema. Als dit thema aanwezig is binnen de organisatie dan is het vaak terug te vinden binnen het beleidsveld Water. In de interviews wordt aangegeven dat het thema vooral voortkomt uit een wettelijke taak en vaak onderdeel wordt van al bestaand waterbeleid, in tegenstelling tot energiebeleid dat vaak op zichzelf staat. Binnen de gemeenten en provincies die zich bezighouden met klimaatadaptatie is er een toenemende aandacht voor het thema en voor het onderzoeken van de gevolgen van klimaatverandering op lokaal niveau. Ook is er een trend te zien waarin adaptatie gekoppeld wordt aan de kwaliteit van de leefomgeving. Hierdoor ontstaat er een breder kader waarin gezocht wordt naar win-win situaties bij het doen van ruimtelijke ingrepen ten behoeve van klimaatadaptatie en is er, naast klimaatadaptatie met betrekking tot waterbeheer, ook ruimte voor thema's als hittestress. Het combineren van klimaat met andere waarden maakt klimaatadaptatie gemakkelijker te agenderen. Het klimaat alleen doet mensen/bestuurders nog niet overtuigd raken van de noodzaak en het beleid staat steviger als het breder wordt ingezet. Door adaptatiemaatregelen te koppelen aan een leefbare stad, aantrekkelijke leefomgeving, gebruik openbare ruimte, gezondheid, bereikbaarheid, economische ontwikkeling, omgevingskwaliteit, werkgelegenheid is het beter te verantwoorden. Het leidt tot een groter en breder draagvlak omdat meerdere doelen worden gediend met hetzelfde beleid. Dit betekent ook dat maatregelen sneller kunnen worden uitgevoerd. Met een brede aanpak waarbij klimaatmaatregelen gecombineerd worden met andere beleidsthema's of doelstellingen kan er vaak dus meer worden bereikt.

4.2.2 In hoeverre zijn overheden in staat om klimaatbeleid te maken?

Overheden geven aan weinig belemmeringen te ervaren die de vorming van klimaatbeleid in de weg staan. Overheden hebben goed inzicht in de gevolgen van klimaatverandering en bij de grote overheden zijn in principe voldoende capaciteit en middelen om beleid te kunnen

vormen als dat nodig is. Wel geven de provincies en stedelijke gemeenten aan dat kleinere gemeenten vaak wel problemen hebben met capaciteit en middelen. Zo kan het zijn dat er bij een kleinere gemeente één ambtenaar is die een halve FTE tot beschikking heeft voor de vorming van mitigatie of adaptatiebeleid (LW, WW). Ook is er bij kleinere gemeentes hierdoor vaak minder kennis aanwezig over klimaatverandering omdat er geen tijd is hier onderzoek naar te doen. Enkele overheden geven hierbij wel aan dat kennisdeling tussen overheden kan helpen bij de vorming van klimaatbeleid.

Omgevingswet

Er is binnen overheden in Noord-Nederland dus niet te spreken van eenduidig of integraal klimaatbeleid, maar wel van klimaatmaatregelen die ondergebracht zijn onder andere beleidsthema's. Voor de toekomst wordt de omgevingswet gezien als een instrument om klimaatmitigatie en adaptatie bij elkaar te brengen. Hierbij gaat het om het samenbrengen van de fysieke uitwerking van deze beleidsthema's.

4.2.3 Weinig overzicht in wat overheden doen met betrekking tot klimaatverandering

Door de fragmentatie van klimaatbeleid is er zowel binnen de organisatie als van buitenaf weinig inzicht in wat afdelingen of overheden doen tegen klimaatverandering of hoe ze omgaan met de gevolgen ervan. Bij geen van de overheden is sprake van een centraal gecoördineerd klimaatbeleid. Ook is de mate waarin de resultaten van het bestaande beleid (kunnen) worden gemonitord beperkt (PGR, GR).

4.3 Factoren die van invloed zijn op het ontstaan van autonoom klimaatbeleid

De vraag rijst hier *waarom* klimaatbeleid zo gefragmenteerd is. Op basis van systematische analyse van de uitspraken in het onderzoek is gekomen tot de volgende theorie.

4.3.1 Kernfactor: Politiek draagvlak

Alle geïnterviewde beleidsmakers geven aan dat de politiek een cruciale rol speelt in de vorming van autonoom klimaatbeleid. DR spreekt over het belang van bestuurlijke wil. LW noemt dat omarming van een plan voor klimaatbeleid door degenen die gaan over de besluitvorming bepalend is voor de totstandkoming ervan en NZV vertelt dat het belangrijk is dat bestuurders achter de vorming van klimaatbeleid staan voordat dit kan plaatsvinden. Hoewel dit wellicht voor de hand ligt, beleidsvorming komt immers in principe altijd voort uit een opdracht van het bestuur, blijkt deze factor cruciaal omdat dit de enige factor is die direct van invloed is op het beleidsvormingsproces. Andere gevonden factoren hebben alleen indirect effect op dit proces, wanneer er voldoende druk ontstaat vanuit deze factoren. Dan

kan dit invloed hebben op het politiek draagvlak, wat vervolgens kan leiden tot een bestuurlijke opdracht tot beleidsvorming.

Naast het belang van politiek draagvlak voor de opdracht tot uitwerking van klimaat in beleid, is dit draagvlak ook van belang voor het vrijmaken van tijd en geld voor de benodigde kennis, capaciteit en middelen. Deze randvoorwaarden voor de vorming van klimaatbeleid kunnen alleen worden gecreëerd als daartoe door bestuurders wordt besloten. Dit maakt de vorming van klimaatbeleid dus op twee manieren afhankelijk van politiek draagvlak.

Dit is terug te zien in het verschil in de hoeveelheid autonoom beleid op het gebied van mitigatie en adaptatie. Zo zijn er veel colleges en besturen die duurzame energie als een prioriteit zien, waaruit een expliciete opdracht van de politiek voortkomt om dit thema uit te werken in beleid en waar ook de tijd en middelen voor worden vrijgemaakt. Bij klimaatadaptatie ligt er anderzijds nog geen duidelijke opdracht vanuit de politiek (GR). Wel is er in toenemende mate aandacht voor de gevolgen van klimaatverandering en de erkenning door bestuurders dat lokale overheden hier een rol in hebben (LW, GR). Ook wordt gezien dat een goed ingerichte klimaatadaptatieve ruimte bijkomende voordelen kan hebben zoals een prettiger leefklimaat (GR).

Hoewel het politieke draagvlak de factor is die doorslaggevend blijkt bij de vorming van klimaatbeleid, wordt dit draagvlak sterk beïnvloed door diverse andere factoren. Deze factoren zijn op te delen in interne factoren en externe factoren.

4.3.2 Factoren die van invloed zijn op politiek draagvlak voor autonoom beleid

Intern: Dienen van het algemeen belang/zorgplicht overheid

De geïnterviewden geven aan dat een van de redenen waarom klimaatverandering een thema is binnen de organisatie is dat bestuurders en beleidsmakers zich verantwoordelijk voelen voor het algemeen belang en hiertoe een zorgplicht hebben. DR redeneert dat het algemeen belang niet wordt gediend door klimaatverandering en dat het daarom een thema is waar de overheid een rol in heeft. NZV geeft aan dat de maatregelen worden genomen, onder andere om het belang van de burger te dienen. Ook noemt LW aandacht voor klimaat een logisch gevolg van de vertaling van een maatschappelijk vraagstuk, iets wat overheden veel doen en waar het vormen van autonoom beleid voor kan worden ingezet.

Intern: Intrinsieke motivatie ten opzichte van milieu/klimaat

Tot op zekere hoogte lijkt de vorming van klimaatbeleid af te hangen van de intrinsieke motivatie binnen een overheid ten opzichte van klimaat of aanverwante thema's (bijv. natuur, milieu, duurzaamheid). Hierbij lijkt het te gaan om specifieke ambtenaren of bestuurders die vanuit een persoonlijke 'drive' zich hiervoor willen inzetten. Agendering van het thema door deze personen kan aanleiding zijn voor aandacht voor het thema binnen de organisatie. De aanwezigheid van deze personen is per organisatie verschillend. Een overheid is wat dat betreft een afspiegeling van de samenleving, waarbij sommige ambtenaren heel

actief zijn op het gebied van milieu en klimaat, en anderen helemaal niet, aldus LW. Andersom zijn er in organisaties waar het thema geagendeerd is en er duidelijke ambities zijn op het gebied van klimaat, meer mensen aanwezig die zich vanuit intrinsieke motivatie inzetten voor het thema. Volgens LW is dit een natuurlijk gevolg van de agendering van het thema, omdat dit effect heeft op welke mensen worden gevraagd of aangenomen om zich met het thema bezig te houden. Ook wordt de mate waarin deze 'sleutelfiguren' voorkomen binnen de organisatie beïnvloed door maatschappelijke druk: hoe groter de maatschappelijke druk is voor overheden om zich met een bepaald thema bezig te houden, hoe groter de kans is dat deze sleutelfiguren aangenomen worden of zich geroepen voelen zich in te zetten voor het thema. Daarnaast is bij sommige overheden aandacht voor klimaat of aanverwante thema's onderdeel van de identiteit van de organisatie. Volgens DR is er altijd een positieve houding geweest ten opzichte van het thema en zit aandacht voor natuur, milieu en leefomgeving in de aard van de Drent. Vroeger was de regio op zichzelf aangewezen. Zowel burgers als overheden delen hierdoor een gevoel van betrokkenheid bij hun leefomgeving, wat bijdraagt aan de vorming van beleid omtrent deze thema's.

Naast een persoonlijke overtuiging, lijkt ook de politieke kleur van bestuurders van invloed op het draagvlak voor autonoom klimaatbeleid. Zo vertelt LW dat er bij de Gemeente Leeuwarden de afgelopen jaren veel GroenLinks bestuurders geweest zijn die klimaat belangrijk vonden. Ook DR noemt dat het klimaatbeleid dat de organisatie heeft, ontstaan is in de tijd van een links college. Volgens DR vragen politieke partijen in de links-progressieve hoek meer aandacht voor klimaat en in de rechts-conservatieve hoek meer voor de belangen van en effect op de burger. Onder invloed van een rechtser college hebben er verschuivingen plaatsgevonden in de vorm en uitvoering van het klimaatbeleid, waarin meer gestuurd wordt op het behalen van meerdere doelen met hetzelfde beleid, bijvoorbeeld op het gebied van werkgelegenheid.

Intern: Kennis binnen de organisatie over de gevolgen van klimaatverandering

De mate van kennis binnen de organisatie over de gevolgen van klimaatverandering lijkt daarnaast ook een stimulerende factor te zijn voor de vorming van klimaatbeleid. Volgens LW heeft kennis en inzicht in de effecten van klimaatverandering effect op de beleidsvorming. Voor NZV is het zo'n belangrijke factor dat zonder voldoende inzicht in ontwikkelingen in water het waterschap niet kan functioneren. Kennis over de gevolgen van klimaatverandering kan leiden tot meer bewustwording en urgentiegevoel in de organisatie. Alle beleidsmakers geven aan dat binnen de organisatie het bewustzijn aanwezig is dat klimaatverandering gevolgen heeft voor Nederland en voor het eigen gebied. Zo ook bij het Waterschap Noorderzijlvest. NZV geeft aan dat het waarschijnlijk bij alle waterschappen in Nederland evident is dat klimaatverandering gaande is. In ieder geval sinds '98 is er het besef dat er iets verandert en is klimaat een thema binnen de organisatie. Dit varieert wel: zo is extreem weer voor inhoudelijk specialisten geen verrassing, voor bestuurders soms wel. Het inzicht in de klimaateffecten wordt voornamelijk verkregen door gebruik te maken van modellen die de impact op het eigen gebied gedetailleerd berekenen. Dit wordt gedaan door

onderzoeksbureaus in een klimaatscan of klimaatstresstest of door specialisten binnen de organisatie. De data die hierbij worden gebruikt komen voort uit de klimaatscenario's van het KNMI. Bij de doorrekening wordt gebruik gemaakt van de meest recente data. De Gemeente Leeuwarden maakt daarnaast gebruik van een meldsysteem voor wateroverlast, dat men wil koppelen aan de resultaten van de klimaatscan om een reëel beeld te krijgen van de impact van klimaatverandering. De verspreiding van deze kennis binnen de organisatie is echter vaak beperkt.

Extern: Maatschappelijke druk

De motivatie voor het vormen van klimaatbeleid kan ook van buiten de overheidsorganisatie komen. Dit kan indirect zijn, doordat er bijvoorbeeld iets in de actualiteit komt, iets in de omgeving gebeurt of een maatschappelijk probleem of urgentiegevoel ontwikkelt dat wordt opgepikt door bestuurders of ambtenaren. Zo denkt LW dat de toenemende druk vanuit de maatschappij op het gebied van klimaatverandering een rol heeft gespeeld bij het toenemen van het urgentiegevoel binnen de organisatie. Daarnaast kan er sprake zijn van directe druk, doordat bestuurders worden aangesproken (bijvoorbeeld tijdens werkbezoeken) of via vragen uit de Gemeenteraad of de Provinciale Staten.

Extern: Confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering

Directe overlast door bijvoorbeeld piekbuien, (risico op) overstroming of langdurige droogte veroorzaakt onrust onder de bevolking wat er toe leidt dat de maatschappelijke druk, zoals hierboven beschreven, toeneemt. Zo noemt GR dat buien zoals de regenbui in 2010 die erin resulteerde dat een deel van de wijk de Oosterpoort onder water kwam te staan, geleid heeft tot meer aandacht voor klimaatadaptatie binnen de gemeente. Een ander voorbeeld is de ontruiming van Woltersum in 2012 in verband met overstromingsgevaar die indruk maakte op zowel de bevolking als betrokken overheden, aldus NZV. Alle geïnterviewde overheden geven aan een directe relatie te zien tussen het voordoen van weersgerelateerde incidenten die direct impact hebben op de leefomgeving en de toename van aandacht voor klimaatverandering. Hoewel dit effect in de meeste gevallen van tijdelijke aard is, kan het toch aanleiding geven tot het nemen van actie.

4.3.3 Randvoorwaarden voor de vorming van klimaatbeleid

Kennis over effectieve maatregelen

Beschikbaarheid van kennis en ervaring over het oplossen van een maatschappelijk probleem (binnen of buiten de organisatie) is belangrijk voor een ambtenaar om tot een oplossing te kunnen komen (DR). Hoewel de beleidsmakers aangeven bewust te zijn van de gevolgen van klimaatverandering voor Nederland en voor het eigen gebied, hebben weinig overheden gedetailleerd inzicht in wat er precies moet gebeuren in bijvoorbeeld de openbare ruimte om de impact van deze gevolgen te minimaliseren. In Friesland start binnenkort een groot onderzoek waarbij alle gemeenten in de provincie een klimaatscan zullen ondergaan om

beter inzicht te krijgen in de gevolgen voor de eigen regio. Hierbij wordt gekeken naar wateroverlast door piekbelasting en hittestress op warme dagen. Bij de gemeente Groningen hebben een aantal klimaatscans plaatsgevonden, ook op de thema's wateroverlast en hittestress. De gemeente geeft aan dat het gemakkelijker is om voor watergerelateerde gevolgen te bepalen welke maatregelen nodig zijn om te komen tot een klimaatbestendige stad dan voor hittestress, omdat hittestress moeilijker te kwantificeren is dan water. Het Waterschap Noorderzijlvest heeft eigen modellen waar de klimaatprognoses van het KNMI in doorgerekend worden. Hierdoor heeft het Waterschap goed inzicht in de verwachte gevolgen voor de waterwegen en waar het waterschap verantwoordelijk voor is. Ook is er duidelijk inzichtelijk gemaakt welke maatregelen moeten worden genomen om het watersysteem klimaatbestendig te maken. Dit is uitgewerkt in het uitvoeringsprogramma dat onderdeel is van het onderzoek Droge Voeten 2050. Westerwolde geeft aan voor zover bekend geen inzicht te hebben in de gevolgen van klimaatverandering voor het eigen gebied en dat voor het onderzoeken hiervan nog geen aanleiding is geweest.

Overheden met meer kennis over klimaatverandering in de organisatie hebben beter zicht op de gevolgen van klimaatverandering voor het eigen gebied en de maatregelen die nodig zijn om het effect hiervan te verminderen of tegen te gaan. Dit maakt dat deze overheden in staat zijn specifiekere maatregelen te treffen en uitvoeringsprogramma's te maken. Het voordeel hiervan is dat deze maatregelen en programma's gemakkelijker te monitoren zijn en daardoor beter vast te stellen is of de maatregelen effectief zijn. In hoeverre maatregelen op dit moment effectief zijn is niet onderzocht.

Beleidscapaciteit

Naast kennis komt ook beleidscapaciteit in de interviews naar voren als een belangrijke voorwaarde voor de vorming van klimaatbeleid. Als overheden veel beleidscapaciteit hebben voor het thema klimaatveranderingen dan betekent dit dat er meer onderzoek kan worden gedaan, meer kan worden samengewerkt met andere overheden en er meer tijd kan worden besteed aan beleidsvorming en het bedenken van oplossingen. Of een overheid veel beleidscapaciteit heeft hangt af van het draagvlak dat er is voor het thema en welke prioriteit klimaatverandering krijgt ten opzichte van andere beleidsthema's. Omdat waterbeheer de kernactiviteit is van het Waterschap zijn er naar aanleiding van de uitkomsten van het onderzoek Droge Voeten 2050 grote projecten opgezet, mensen voor vrijgemaakt en aangenomen en wordt er samenwerking gezocht met partners om de benodigde investeringen voor 2020 uit te kunnen voeren. Binnen de gemeente Groningen is 'energie' een prioriteit. Binnen de gemeente is een team van meerdere ambtenaren aanwezig dat zich richt op de verschillende sporen van duurzame energie. Dit stelt de gemeente in staat om oplossingen te ontwikkelen en uit te proberen die elders herhaald kunnen worden. Beide stedelijke gemeenten en de provincie Drenthe geven aan dat kleine gemeenten doorgaans weinig capaciteit hebben voor klimaatgerelateerde onderwerpen en daardoor ook weinig kunnen doen met het thema. Dit wordt beaamd door de gemeente Westerwolde, waar weinig capaciteit is voor de vorming van klimaatgerelateerd beleid. Wel wordt genoemd dat

samenwerking met andere gemeenten of bijvoorbeeld samenwerking op initiatief van een provincie, aanleiding kan geven tot beleidsvorming.

4.4 Conclusie: beleid volgt draagvlak

Resumerend kan klimaatbeleid dus ontstaan als er zowel vanuit externe factoren als interne factoren druk is om beleid te vormen. Het draagvlak dat hierdoor ontstaat bij bestuurders is belangrijk voor zowel de besluitvorming om het beleidsvormingsproces in gang te zetten, maar ook om de investering te accorderen die nodig is voor het verwerven van voldoende kennis, capaciteit en middelen om het proces mogelijk te maken.

Wanneer we kijken naar de huidige situatie en de stand van zaken omtrent draagvlak voor integraal klimaatbeleid en daar het bovenstaande model op toepassen, kan worden geconcludeerd dat er niet voldoende druk aanwezig is om hiervoor draagvlak te verwerven. Intern is deze druk over het algemeen redelijk tot hoog, afhankelijk van de afdeling, beleidsmaker of bestuurder. Betrokken beleidsmakers en bestuurders zijn goed op de hoogte van de mogelijke gevolgen voor de eigen regio en zien dat het risico op deze gevolgen toeneemt. De externe druk is daartegenover over het algemeen laag. Dit wordt veroorzaakt doordat klimaatverandering een probleem is dat zich over de lange termijn afspeelt, weinig zichtbaar is en waarvan de gevolgen heel sporadisch het leven van mensen direct beïnvloeden. Steeds meer bedrijven en particulieren zijn zich bewust van klimaatverandering en nemen maatregelen met betrekking Co2-reductie, maar dit leidt niet tot een gevoel van urgentie vanuit de maatschappij dat voldoende is om integraal klimaatbeleid te prioriteren boven andere belangrijke beleidsthema's. In de praktijk leidt dit er toe dat, door de aanwezige interne druk, maatregelen met betrekking tot klimaatverandering worden gekoppeld aan beleid dat wel intern en extern draagvlak geniet, zoals werkgelegenheid, de kwaliteit van de leefomgeving, bereikbaarheid of natuur.

Het voordeel van deze uitwerking is dat klimaatmaatregelen sneller kunnen worden uitgevoerd dan wanneer er gewacht moet worden op voldoende draagvlak voor een op zichzelf staand klimaatbeleid. Ook heeft de koppeling aan bestaand beleid tot gevolg dat klimaatmitigatie en adaptatie sneller worden opgenomen in de organisatie. Het nadeel van dit mechanisme is dat een centrale aanpak van klimaatverandering ontbreekt. Hierdoor is er weinig overzicht en inzicht in wat overheden bijdragen aan klimaatmitigatie en -adaptatie en is er tussen klimaatgerelateerde beleidsthema's weinig communicatie.

4.5 Literatuurstudie

De bevindingen die in dit onderzoek worden gepresenteerd komen voort uit interviews met beleidsmakers van Noordelijke overheden. Dit maakt het interessant om te zien in hoeverre deze bevindingen overeenkomen met de bevindingen van ander onderzoek. In dit hoofdstuk worden de bevindingen vergeleken met andere studies naar klimaatbeleid bij lokale

overheden. Hierbij staat de vraag centraal of de bevindingen worden ondersteund door de literatuur, en wat maakt dat dit wel of juist niet het geval is. Ook wordt de vraag beantwoord wat dit onderzoek bijdraagt aan de wetenschap en hoe het best kan worden omgegaan met deze bevindingen. Het is, de schaal van dit onderzoek in acht nemend, niet mijn bedoeling een uitputtende en volledige literatuurstudie te doen, maar een beeld te geven van een aantal verschillende stemmen binnen het onderzoeksgebied.

'Kritieke factoren'

Fleming et al noemen in hun studie uit 2004 dat er drie kritieke factoren zijn die er voor zorgen dan lokale overheden wel of geen actie ondernemen: 1. Het herkennen van positieve neveneffecten zoals creatie van banen en verbetering van kwaliteit van leven, 2. Dat er politieke, professionele en technische steun aanwezig is die nodig is om de benodigde acties uit te voeren en 3. Dat er partnerschappen zijn waarbinnen goede voorbeelden en kennis kunnen worden gedeeld.

Deze bevindingen komen grotendeels overeen met de bevindingen die uit de interviews naar voren zijn gekomen. Hierbij ondersteunt punt twee de bevinding met betrekking tot politieke steun en de noodzaak van voldoende capaciteit en kennis met betrekking tot klimaatverandering. Punt één komt terug in het mechanisme dat is beschreven in paragraaf 4.4 waarbij overheden kiezen voor het koppelen van beleidsmaatregelen aan beleidsthema's die maatschappelijke steun genieten. Punt drie heeft een relatie met de mate van kennis binnen de organisatie op het gebied van mitigatie- en adaptatiemaatregelen en het belang van kennisdeling met andere overheden hierin. Het verschil in resultaten komt waarschijnlijk voort uit een verschil in perspectief en referentiekader.

Draagvlak

Uit de interviews kwam naar voren dat draagvlak voor klimaatbeleid de bepalende factor is voor het wel of niet vormen van dit beleid. In de literatuur blijkt dit ook, onder de noemer 'political/internal support', een veelgenoemde factor die een belangrijke rol speelt in de vorming van klimaatbeleid. Maya van den Berg, onderzoeker aan de universiteit Twente schrijft in 2009 dat politiek draagvlak een van de belangrijkste factoren is die bijdragen aan maatregelen of inzet op het gebied van adaptatie. Tegelijkertijd wordt het gebrek aan draagvlak, zowel politiek als in de ambtelijke organisatie, gekenmerkt als de belangrijkste barrière voor het ontwikkelen van adaptatiebeleid (Van den Berg, 2009) Hoewel dit onderzoek alleen gericht is op de vorming van adaptatiebeleid is ditzelfde mechanisme te herkennen bij de vorming van mitigatiebeleid, zowel uit de interviews als in de literatuur. In het onderzoek van Bulkeley en Kern in 2006 naar lokaal klimaatbeleid in Duitse en Engelse steden en gemeenten kwam naar voren dat hoe groter het draagvlak is voor klimaatmitigatie onder het politieke leiderschap van een stad, hoe sneller het thema een speerpunt wordt in de activiteiten van de gemeente (Bulkeley & Kern, 2006). Met betrekking tot verankering van klimaatstrategieën in praktische implementatie van beleid komen 'draagvlak in de organisatie'

en 'draagvlak in de samenleving' uit de literatuur naar voren als belangrijke indicatoren voor deze verankering, aldus Den Exter (Den Exter, Lenhart & Kern, 2014).

Samenstelling politiek bestuur

Een van de factoren die uit de interviews naar voren kwamen is de politieke kleur van de bestuurders. Zo zijn het vaak wethouders uit de groen progressieve hoek of groen georiënteerde coalities die initiatief nemen tot overheidsinzet met betrekking tot klimaatverandering. In de literatuur komt dit fenomeen ook terug. In het onderzoek van Bulkeley en Kern bleek in alle onderzochte cases dat het besluit tot overheidsinzet met betrekking tot klimaatmitigatie was geïnitieerd door meerderheden van sociaaldemocratische en groene politici (red-green coalitions) (Bulkeley & Kern, 2006). Ook Van den Berg merkt op dat de politieke kleur van wethouders een rol speelt in de besluitvorming over klimaatbeleid, in dit geval adaptatiebeleid en dat bestuurders van een groene partij eerder geneigd zijn het thema op de kaart te zetten (Van den Berg, 2009).

Confrontatie met gevolgen klimaatverandering

Uit het onderzoek van Maya van den Berg uit 2009 kwam naar voren dat institutionele factoren (politieke kleur, netwerken) meer invloed hadden op de vorming van klimaatadaptatiebeleid dan het risico op extreem weerincidenten of het ervaren van het daadwerkelijk plaatsvinden van deze incidenten (Van den Berg, 2009). Uit de interviews met beleidsmakers in Noord-Nederland kwam naar voren dat het meemaken van een weersincident absoluut invloed heeft op het draagvlak voor overheidsinzet met betrekking tot klimaatverandering, zowel vanuit de maatschappij als bij bestuurders en ambtenaren, maar dat dit vaak slechts van tijdelijke aard is. Wel kan het volgens de literatuur leiden tot een zogenaamd 'window of opportunity' (Kingdon, 1997), een korte periode waarin politieke wil, de problemen en mogelijke oplossingen samenkomen (Van den Berg & Coenen, 2012). Het besef van risico heeft minder invloed op het draagvlak, behalve bij het Waterschap. Dit is te verklaren als men kijkt naar de rol van het waterschap. Een van de kerntaken van het waterschap is om inzicht te vergaren in risico's met betrekking tot klimaatverandering en de noodzakelijke aanpassingen door te vertalen naar uitvoeringsprogramma's. Het politiek draagvlak voor het doorvertalen van watergerelateerde risico's naar acties om deze risico's te verminderen is dus vanzelfsprekend.

Faciliterende factoren: Kennis en capaciteit

Naast draagvlak kwamen kennis en capaciteit uit de interviews naar voren als belangrijke randvoorwaarden voor het vormen van klimaatbeleid. Kennis, tijd en geld maken het de organisatie mogelijk beleid te ontwikkelen. Gebrek aan deze middelen zorgt ervoor dat de mogelijkheden voor beleidsvorming beperkt zijn. Ook in de literatuur worden kennis en capaciteit genoemd als belangrijke factoren voor de aanwezigheid van beleid rondom het thema klimaatverandering. Den Exter noemt capaciteit en middelen, waaronder mankracht, kennis, vaardigheden en financiën een vereiste voor de praktische implementatie van klimaatbeleid. (Den Exter et al, 2014). In het onderzoek van Kate Urwin en Andrew Jordan

naar in hoeverre beleid binnen landbouw, natuurbeheer en de watersector klimaatbestendigheid ondersteunt of ondermijnt, blijkt dat beleid niet de belangrijkste factor is in het besluitvormingsproces rondom klimaatadaptatie. 'Informatie' en 'financiële middelen' bleken hierbij van groter belang.

Adaptatie versus mitigatie

De geïnterviewde beleidsmakers in dit onderzoek geven aan dat mitigatiebeleid en adaptatiebeleid twee verschillende werelden zijn met een eigen context, taal en aanzien. Zo wordt volgens Van den Berg en Coenen (2012) mitigatie vaak gezien als een energievraagstuk en adaptatie (onterecht volgens de auteurs) als een watervraagstuk. Dit is zeer herkenbaar in de geïnterviewde noordelijke overheden, waarbij mitigatiemaatregelen vallen onder energiebeleid en adaptatie valt onder waterbeleid. Hierbij valt vooral hittestress buiten de boot, dat in de meeste gevallen los wordt opgepakt door de GGD.

Juhola (2010) stipt een ander verschil aan tussen de twee beleidsthema's, namelijk dat adaptatie in Finland beschouwd wordt als een 'minder politiek' thema dan mitigatie omdat adaptatie wordt gezien als een noodzakelijk kwaad. Volgens Van den Berg en Coenen is dit in Nederland niet het geval omdat adaptatie niet wordt gezien als een noodzakelijk beleidsthema. Uit hun onderzoek komt naar voren dat de meeste Nederlandse gemeenten klimaatbeleid hebben dat vooral gaat over mitigatie. Er is weinig aandacht voor klimaatadaptatie, wat volgens de auteurs vreemd is voor een land met een groot overstromingsrisico en toenemende kwetsbaarheid voor stedelijke hittestress. Dit verschil kan volgens de auteurs te maken hebben met de centraal gestuurde beleidsondersteuning vanuit de Rijksoverheid op het gebied van mitigatie. Het bestaan van deze ondersteuning is niet teruggekomen in de interviews met noordelijke beleidsmakers. Hieruit rees juist de impressie dat mitigatiebeleid vooral op initiatief van de lokale overheid werd opgepakt en dat er bij adaptatie sprake was van sturing vanuit de Rijksoverheid. Dit verschil kan te maken hebben met de tijd die is verstreken sinds het onderzoek van Van den Berg en Coenen, waarbij de beleidssteun vanuit de rijksoverheid is komen te vervallen of geen belangrijke rol meer speelt in de ontwikkeling van lokaal mitigatiebeleid. De Rijksoverheid kan er daarnaast voor gekozen hebben juist meer in te zetten op klimaatadaptatie.

Conclusie

Uit het bovenstaande blijkt dat een groot deel van de bevindingen wordt ondersteund door bestaande literatuur over het onderwerp. Het kernconcept 'Draagvlak voor overheidsinzet met betrekking tot klimaatverandering' komt duidelijk terug in de literatuur, al wordt het niet in alle bestudeerde onderzoeken aangemerkt als de belangrijkste factor voor de vorming van klimaatbeleid. Dit kan worden verklaard door de verschillen in onderzoeksdoelen, waarbij dit onderzoek vooral heeft gekeken naar het beleidsvormingsproces, en de bestudeerde literatuur zich met name richt op verankering van klimaatverandering in beleid en de overheidsorganisatie. De faciliterende factoren 'Kennis' en 'Capaciteit' kwamen ook terug in de literatuur, waar ze werden genoemd als belangrijke factoren voor overheidsinzet met

betrekking tot klimaat. 'Confrontatie met de gevolgen klimaatverandering' en 'politieke kleur bestuurders', factoren die uit de interviews naar voren kwamen als invloedrijk op de mate van politiek, intern en maatschappelijk draagvlak, waren ook terug te zien in de bestudeerde literatuur. Hierbij werd echter alleen 'politieke kleur' herkend als een factor die van invloed is op de mate van draagvlak. Van 'confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering' werd vermoed dat het een belangrijke rol speelde bij besluitvorming, wat in mindere mate het geval bleek te zijn. In feite komen de bevindingen hiermee overeen met dit onderzoek, waarbij deze confrontatie wordt gezien als iets dat (tijdelijk) de manier van denken beïnvloedt en zelfs kan leiden tot een 'window of opportunity' voor klimaatbeleid (Van den Berg & Coenen, 2012), maar waarbij dit geen lange termijn effect heeft op hoe er gedacht wordt over de noodzaak van klimaatbeleid. Tot slot wordt het verschil tussen mitigatie en adaptatie dat door beleidsmakers wordt ervaren in de bestudeerde literatuur benoemd, al betreft dit slechts een aantal van de verschillen. In de literatuur wordt gesproken over de verschillende beleidsinterpretaties van mitigatie- en adaptatieuitdagingen en over de politieke lading van deze thema's, maar komen verschillen in taal, cultuur en schaalniveau niet terug in de literatuur.

Een ander thema dat niet terug komt is het belang van maatschappelijke druk voor de vorming van politiek draagvlak voor beleidsvorming. Mogelijk wordt dit veroorzaakt doordat maatschappelijke druk normaliter geen (directe) partij is in beleidsvorming en daarmee wellicht over het hoofd wordt gezien.

Hoewel veel van de bevindingen dus worden genoemd in de bestudeerde literatuur, geldt dit niet voor alle bevindingen. Dit kan te maken hebben met de brede scope van dit onderzoek. In dit onderzoek is zowel gekeken naar mitigatie als adaptatie en is het gehele beleidsproces onderwerp van studie geweest, in plaats van een onderdeel daarvan, zoals in veel van de bestudeerde literatuur het geval is.

Hoofdstuk 5: Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk worden de conclusies die uit het onderzoek kunnen worden getrokken samengevat en besproken. Hierna volgen op basis van de bevindingen een aantal aanbevelingen voor de praktijk en voor aanvullend onderzoek.

5.1 Vorming van klimaatbeleid bij overheden in Noord-Nederland

Met het voortschrijden van het wetenschappelijk inzicht en de tijd, lijkt klimaatverandering een toenemende impact te krijgen op de samenleving. Regionale en lokale overheden hebben een rol in het verminderen van emissies op lokaal niveau en in het minimaliseren van de impact die de gevolgen van klimaatverandering hebben op de eigen stad of gebied. Deze overheden lijken hier echter niet altijd een even grote rol in te spelen. De hoofdvraag van dit onderzoek is dan ook: *Welke factoren spelen een belangrijke rol bij de vorming en uitwerking van klimaatbeleid?*

De opzet van dit onderzoek volgt de Grounded Theory methode en heeft als doel om een begin te maken in het dichten van de leemte tussen theorie en empirie op het gebied van klimaatbeleid bij regionale en lokale overheden. Op basis van empirische waarnemingen die zijn gedaan in open interviews is een theorie gevormd over een proces. Op basis van gesprekken met elf beleidsmakers van zeven overheden in Noord-Nederland is een eerste inzicht verkregen in de manier waarop binnen deze overheden klimaatbeleid wordt gevormd en welke factoren hierop van invloed zijn.

Klimaatbeleid is gefragmenteerd

Na systematische analyse van de data is gebleken dat er twee typen klimaatbeleid zijn: beleid dat voortkomt uit een wettelijke taak en autonoom beleid. Dit onderscheid is belangrijk omdat het van grote invloed is op hoe het beleid tot stand komt. Bij beleid dat voortkomt uit een wettelijke taak is besluitvorming een minder complex proces. De wet schrijft voor dat een overheid een bepaalde taak heeft of een plan moet opstellen. Hoewel de invulling van deze taak natuurlijk besproken wordt binnen de overheid en de besluitvormende organen, is het bestaan van het beleid geen punt van discussie. Autonoom beleid daarentegen is volledig afhankelijk van het initiatief van de overheid zelf.

Vanuit de wet blijken weinig taken voort te komen voor regionale en lokale overheden met betrekking tot klimaatmitigatie of -adaptatie, wat maakt dat bestaande overheidsinzet met betrekking tot klimaat vooral ontstaan is vanuit de autonome ruimte van regionale en lokale overheden om hier zelf beleid over op te stellen. Wel worden er veel afspraken gemaakt tussen overheden, die vertaald worden in beleid.

Wanneer er gekeken wordt naar hoe klimaatbeleid terechtkomt binnen de onderzochte overheidsorganisaties, valt op dat klimaatbeleid gefragmenteerd is. Er is geen sprake van

integraal klimaatbeleid. In plaats daarvan bestaan er losstaande beleidsprogramma's of documenten op het gebied van mitigatie en adaptatie, waarvan de doelstellingen, maatregelen en ambitieniveau per overheid erg verschillen. Deze klimaatmaatregelen worden vervolgens vaak ondergebracht bij al gevestigde beleidsthema's binnen de organisatie. Er is een duidelijk onderscheid te zien tussen hoe mitigatie wordt opgepakt ten opzichte van adaptatie, waarbij het soms lijkt te gaan om twee verschillende werelden. Mitigatiebeleid gaat in de meeste gevallen over energie en is een beleidsonderwerp waarin veel kansen worden gezien. Adaptatie raakt aan de andere kant vaak aan waterbeheer, waardoor dit thema regelmatig terug te vinden is onder waterbeleid. Wanneer adaptatie aanwezig is in de organisatie, wordt het meegenomen in de uitvoering van wettelijke taken en bestaat er geen op zichzelf staand beleid omtrent dit thema.

Deze fragmentatie heeft zoals eerder besproken niet te maken met onvermogen van de organisatie om gestructureerd beleid te maken. Interessant is dus om te zien welke factoren bepalen hoe het beleid vorm krijgt en waarom het beleid zo versnipperd is.

Factoren die van invloed zijn op autonome beleidsvorming

Uit het onderzoek komt naar voren dat politiek draagvlak bepaalt of beleid wel of niet tot stand komt. Op dit draagvlak zijn verschillende factoren van invloed. Deze factoren zijn onder te verdelen in interne factoren, die vanuit de betreffende bestuurders of organisatie zelf komen, en in externe factoren, die buiten de organisatie ontstaan.

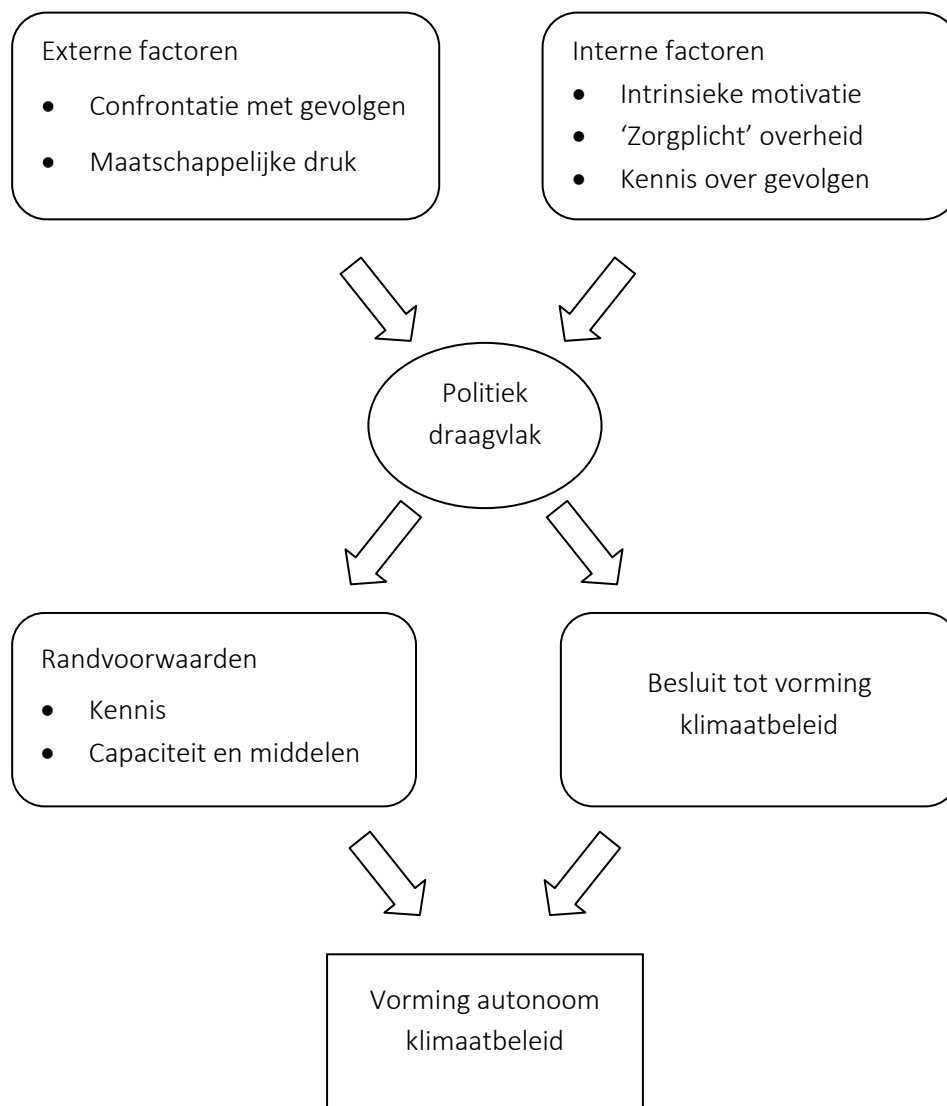
De interne factoren zijn 'intrinsieke motivatie', het 'dienen van het algemeen belang/zorgplicht' en 'kennis over de gevolgen van klimaatverandering'. Intrinsieke motivatie houdt in dat besluitvormers en beleidsmakers het gevoel hebben dat klimaatverandering een belangrijk thema is en een persoonlijke drive hebben om zich hier voor in te zetten. De 'zorgplicht' gaat over de rol die een overheid vervult ten opzichte van inwoners. Deze rol is die van beschermer van het algemeen belang, wat maakt dat ontwikkelingen die dit algemeen belang bedreigen, thema's zijn waar overheden iets aan proberen te doen voor zover dat mogelijk is. De derde interne factor die van invloed is op het politiek draagvlak is de kennis over klimaatverandering binnen de organisatie. Over hoe meer kennis de organisatie beschikt over klimaatverandering en hoe verspreider dit is binnen de organisatie, hoe groter de bewustwording is over de gevolgen van klimaatverandering voor het eigen gebied. Dit zorgt ervoor dat het politiek draagvlak omtrent dit thema toeneemt.

De externe factoren bestaan uit 'confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering' en 'maatschappelijke druk'. 'Maatschappelijke druk' is druk die vanuit de samenleving of het bedrijfsleven wordt uitgeoefend op een overheid om actie te ondernemen met betrekking tot een bepaald thema. Dit kan indirecte druk zijn, maar ook directe druk waarbij bijvoorbeeld vragen worden gesteld in de gemeenteraad of provinciale staten. 'Confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering' is het voorvallen van bijvoorbeeld langdurige of intense regen die leidt tot overstroming, of langdurige droogte die leidt tot branden in natuurgebieden. Deze confrontatie kan direct van invloed zijn op het politiek draagvlak omdat

een bestuurder het weersincident bijvoorbeeld van dichtbij meemaakt. Ook vergroot het de druk vanuit de maatschappij op de overheidsorganisatie, al is dit vaak van tijdelijke aard.

Randvoorwaarden autonome beleidsvorming

Daarnaast zijn er twee belangrijke randvoorwaarden die beleidsmakers in staat stellen om klimaatbeleid te ontwikkelen: 'kennis' en 'capaciteit en middelen'. Om effectief klimaatbeleid te kunnen ontwikkelen geven overheden aan dat het belangrijk is om over voldoende kennis te beschikken met betrekking tot klimaatverandering. Het hebben van goede voorbeelden of het kunnen leren van andere overheden/organisaties draagt bij aan de kennis over de mogelijkheden tot mitigatie en adaptatie. Capaciteit en middelen zijn belangrijk om deze informatie te kunnen verwerven, en tijd te kunnen besteden aan het beleidsvormingsproces. Deze randvoorwaarden zijn alleen aanwezig als hiertoe door bestuurders wordt besloten. Politiek draagvlak is dus van belang voor zowel de besluitvorming over het ontwikkelen van het klimaatbeleid, als voor het creëren van de benodigde randvoorwaarden om dit te kunnen doen.

Figuur 4.1: Conceptueel model vorming autonoom klimaatbeleid

Theorie toegepast

Wanneer we kijken naar de huidige situatie en daar het bovenstaande model op toepassen, wordt zichtbaar dat er voor een integraal klimaatbeleid niet voldoende externe druk aanwezig is om draagvlak te verwerven voor beleidsvorming. In de praktijk leidt dit er toe dat, door de aanwezigheid van voldoende interne druk, maatregelen met betrekking tot klimaatverandering wel in beleid komen, maar dat dit gebeurt door het te koppelen aan beleidsthema's die wel intern en extern draagvlak genieten, zoals werkgelegenheid, de kwaliteit van de leefomgeving, bereikbaarheid of natuur.

Het voordeel van deze uitwerking is dat klimaatmaatregelen sneller kunnen worden uitgevoerd en dat integratie van klimaatmaatregelen in de organisatie spoediger verloopt. Nadeel van dit mechanisme is dat een centrale aanpak van klimaatverandering ontbreekt, er weinig communicatie plaatsvindt tussen klimaatgerelateerde beleidsthema's en er beperkt overzicht en inzicht is in wat overheden bijdragen aan klimaatmitigatie en –adaptatie.

Theorie ten opzichte van de literatuur

In het kader van datatriangulatie zijn de resultaten vergeleken met literatuur in een vergelijkbare context. Hierbij is gekeken naar zes andere studies omtrent klimaatbeleid bij regionale en lokale overheden. Hieruit blijkt dat de resultaten zoals hierboven beschreven voor een groot deel terug te zien zijn in de onderzochte studies. Een begrip dat niet duidelijk terugkomt is de rol van maatschappelijk draagvlak bij het ontstaan van politiek draagvlak voor klimaatbeleid. Dit kan komen doordat burgers en bedrijven doorgaans geen (directe) rol spelen in de beslissing om tot beleidsvorming over te gaan en daarmee over het hoofd worden gezien. Dit onderzoek wijst aan dat maatschappelijke druk, hoewel het een indirecte rol speelt in dit proces, bepalend kan zijn in de besluitvorming omtrent klimaatbeleid.

Politiek draagvlak speelt een belangrijke rol in de vorming en uitwerking van klimaatbeleid

De vraag die in dit onderzoek werd gesteld luidt: Welke factoren spelen een belangrijke rol bij de vorming en uitwerking van klimaatbeleid? Op basis van de bevindingen in dit onderzoek speelt politiek draagvlak een centrale rol in de vorming en uitwerking van klimaatbeleid. Enerzijds doordat voldoende politiek draagvlak leidt tot het initiëren van het beleidsvormingsproces en anderzijds omdat dit draagvlak cruciaal is voor de aanwezigheid van de benodigde randvoorwaarden voor beleidsvorming: kennis, capaciteit en middelen. Dit politieke draagvlak wordt beïnvloed door interne factoren: intrinsieke motivatie, 'zorgplicht' en kennis over de gevolgen van klimaatverandering, en door externe factoren: confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering en maatschappelijke druk. In de praktijk leidt dit ertoe dat klimaatbeleid de vorm krijgt waar draagvlak voor is: ondergebracht bij beleidsthema's waar wel voldoende draagvlak voor bestaat.

5.2 Discussie en aanbevelingen

Keuzes in communicatie

Zoals uit de bevindingen is gebleken, is de maatschappelijke druk voor de vorming van een op zichzelf staand integraal klimaatbeleid laag. Dit heeft te maken met de ongrijpbaarheid van klimaatverandering voor een groot deel van de bevolking. De problematiek is te abstract en ver weg om een gevoel van urgentie te doen opwekken. Hoewel sommige onderzochte overheden wel enige maatschappelijke druk ervaren op het gebied van klimaatverandering, bestaat er geen wijdverbreid gevoel van urgentie ten opzichte van klimaatverandering in de samenleving. Investeren in dit maatschappelijk urgentiegevoel door bewustwordingscampagnes kan in verband met de schaal en ongrijpbaarheid van het thema een bodemloze put zijn. In plaats daarvan kunnen overheden beter vertellen over de keuzes die het maakt in beleid, laten zien welke klimaatmaatregelen meegenomen worden in (integrale) plan- en beleidsvorming en zelf het goede voorbeeld geven. Waar dit nodig is kan anders handelen van burgers worden gestimuleerd met maatregelen die motivaties aanspreken die dicht bij (de meeste) burgers liggen dan urgentiegevoel met betrekking tot klimaatverandering. Voorbeelden van zulke maatregelen zijn stimulering van wijkinitiatieven, regelgeving of het verstrekken van subsidies of leningen.

Strategische beleidsvorming en monitoring

Verder komt uit de bevindingen naar voren dat er weinig overzicht en inzicht is in wat overheden in Noord-Nederland bijdragen aan klimaatmitigatie en adaptatie en dat er tussen beleidsthema's binnen klimaatverandering (ruimtelijke adaptatie, hittestress, energiebesparing, etc) weinig communicatie plaatsvindt. Door op strategisch niveau na te denken over wat een overheid kan en wil doen ten opzichte van klimaatverandering en te bepalen hoe dat het beste vorm kan krijgen, kan er overzicht worden gecreëerd in de maatregelen ten behoeve hiervan. De maatregelen die vervolgens uit deze 'strategie' voortkomen kunnen het beste worden ondergebracht in bestaand beleid, zoals nu het geval, om goede implementatie in de organisatie te bevorderen. Daarnaast is het goed om deze maatregelen te voorzien van indicatoren voor monitoring, zodat er beter inzicht ontstaat in de effectiviteit van de maatregelen en de bijdrage van overheden aan de vermindering van het klimaatprobleem.

Kennisdeling en ondersteuning kleine overheden

Bij overheden die niet in staat zijn om voldoende kennis, capaciteit en middelen vrij te maken voor de vorming van klimaatbeleid, bijvoorbeeld als het gaat om een kleine gemeente, kunnen deze overheden worden ondersteund door grotere gemeenten en provincies. Door vanuit deze overheden het initiatief te nemen tot kennisdeling en gedeelde investering in kennisverwerving en beleidsvorming, kunnen kleine overheden worden geholpen lokaal een bijdrage te leveren aan klimaatmitigatie en -adaptatie. Een mooi voorbeeld hiervan is de gezamenlijke klimaatscan die voortkomt uit het 'Fries Bestuursakkoord Waterketen 2' in de

provincie Friesland, waarbij de risico's op wateroverlast en hittestress voor de hele provincie in kaart worden gebracht. Alle gemeenten en andere partijen doen mee aan deze klimaatscan, maar betalen mee aan het project op basis van het inwoneraantal. Dit zorgt er voor dat kleine gemeenten toegang hebben tot informatie die anders wellicht niet toegankelijk was geweest omwille van de kosten.

Literatuur

Algemene Rekenkamer (2012), *Adaptatie aan klimaatverandering: strategie en beleid*. Den Haag: Algemene Rekenkamer.

Berg, M. Van Den, & Coenen, F. (2012). *Integrating climate change adaptation into Dutch local policies and the role of contextual factors*. *Local Environment*, 17(4), 441–460.
<http://doi.org/10.1080/13549839.2012.678313>

Berg, M. Van Den. (2009). *Motivations for Local Climate Adaptation in Dutch Municipalities: Climate Change Impacts and the Role of Local-Level Government*. SENSE Symposium Climate Proofing Cities.

Biesbroek, G. R., Swart, R. J., Carter, T. R., Cowan, C., Henrichs, T., Mela, H., ... Rey, D. (2010). *Europe adapts to climate change: Comparing National Adaptation Strategies*. *Global Environmental Change*, 20(3), 440–450. <http://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.03.005>

Bulkeley, H., & Kern, K. (2006). *Local Government and the Governing of Climate Change in Germany and the UK*. *Urban Studies*, 43(12), 2237–2259.
<http://doi.org/10.1080/00420980600936491>

Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory*. Sage.

Den Exter, R., Lenhart, J., & Kern, K. (2014). *Governing climate change in Dutch cities: anchoring local climate strategies in organisation, policy and practical implementation*. *Local Environment*, (July 2015), 1–19. <http://doi.org/10.1080/13549839.2014.892919>

European Environment Agency (EEA). (2015). *SOER 2015 European briefings: Climate change impacts and adaptation*. SOER 2015 - The European environment - state and outlook 2015.

Fleming, P.D., Allman, L. and Wallace, A. (2004) *The progress of English and Welsh local authorities in addressing climate change*. *Local Environment*, 9 (3), pp. 271-283.

Gibson, B., & Hartman, J. (2014). *Rediscovering grounded theory*. Sage.

Gupta, J. (2007). *The multi-level governance challenge of climate change*. *Environmental Sciences*, 4(3), 131–137. <http://doi.org/10.1080/15693430701742669>

Gupta, J., Lasage, R., & Stam, T. (2007). *National efforts to enhance local climate policy in the Netherlands*. *Environmental Sciences*, 4(3), 171–182.
<http://doi.org/10.1080/15693430701742719>

Herweijer, M. (2011). *Kan het kabinet Rutte gemeenten voorschrijven samen te werken?* Bestuurswetenschappen, 65(3), 50-63.

Hoppe, T., van den Berg, M. M., & Coenen, F. H. (2014). *Reflections on the uptake of climate change policies by local governments: facing the challenges of mitigation and adaptation.* Energy, Sustainability and Society, 4(1), 8. <http://doi.org/10.1186/2192-0567-4-8>

IPCC, 2013: *Summary for Policymakers. In: Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

IPCC. (2014) (I). *Glossary. In: Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

IPCC. (2014) (II). *Summary for policymakers. In: Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, pp. 1-32.

Klein, R. J. T., Schipper, E. L. F., & Dessai, S. (2005). *Integrating mitigation and adaptation into climate and development policy: Three research questions.* Environmental Science and Policy, 8(6), 579–588. <http://doi.org/10.1016/j.envsci.2005.06.010>

KNMI. (2015). *KNMI'14-klimaatscenario's voor Nederland, Herziene uitgave 2015.* KNMI, De Bilt, 34 pp

Lo, C.O. (2016). *Literature Integration: An Illustration of Theoretical Sensitivity in Grounded Theory Studies.* The Humanistic Psychologist, 44(2), pp.177–189.

Ministerie van Infrastructuur en Milieu (I&M) & Ministerie van Economische Zaken (EZ). (2017). *Deltaprogramma 2017: werk aan de delta: opgaven verbinden, samen op koers.* Ministerie van I&M en Ministerie van EZ.

Ministerie van Infrastructuur en Milieu. (2013). *Klimaatagenda: weerbaar, welvarend en groen.* Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Milieu.

Pasquini, L., Ziervogel, G., Cowling, R. M., & Shearing, C. (2014). *What enables Local Governments to Mainstream Climate Change Adaptation? Lessons learned from Two Municipal Case Studies in the Western Cape, South Africa*. *Climate and Development*, (July 2015), 1–11. <http://doi.org/10.1080/17565529.2014.886994>

PBL (2015). *Van Risicobeoordeling naar Adaptatiestrategie. Risicobeoordeling klimaateffecten bij rapport 'Aanpassen aan klimaatverandering, kwetsbaarheden zien, kansen grijpen'*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Rechtbank Den Haag. (2015). *ECLI:NL:RBDHA:2015:7145*, Rechtbank Den Haag, C/09/456689 / HA ZA 13-1396. Geraadpleegd op 24 juni 2015, van <http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2015:7145>

Urgenda. (2015). *Klimaat en Energie - Thema's - Urgenda - Samen Sneller Duurzaam*. (n.d.). Geraadpleegd op 2 September 2015, van <http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>

Urwin, K., & Jordan, A. (2008). *Does public policy support or undermine climate change adaptation? Exploring policy interplay across different scales of governance*. *Global Environmental Change*, 18(1), 180–191. <http://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2007.08.002>

Van der Woude, W. (2015). *Commentaar op artikel 124 van de Grondwet*, in: E.M.H. Hirsch Ballin en G. Leenknecht (red.), *Artikelsgewijs commentaar op de Grondwet*, webeditie 2017 (www.Nederlandrechtsstaat.nl).

Wilson, E. (2006). *Adapting to Climate Change at the Local Level: The Spatial Planning Response*. *Local Environment*, 11(6), 609–625. <http://doi.org/10.1080/13549830600853635>

Bijlagen

Bijlage 1: Interviewvragen overheden Noord-Nederland

- Heeft de – overheid - inzicht in de gevolgen van klimaatverandering voor de eigen regio?
- Hoe is dit inzicht verkregen? / Zijn er plannen om inzicht te verwerven?
- Wat doet de –overheid- concreet op het gebied van klimaat (naar aanleiding van de verkregen informatie of los daarvan)? Denk aan programma's, projecten, beleidsstukken, subsidies, formatie-uren, samenwerkingsverbanden, etc.
- (Welke acties komen hierbij voort uit een wettelijke taak en welke acties worden ondernomen vanuit autonoom beleid?)
- Hoe wordt er binnen de organisatie en door de politiek tegen klimaatverandering aangekeken? In hoeverre is er aandacht voor het thema en waar blijkt dat uit?
- (Hoeveel mensen zijn er binnen de organisatie verantwoordelijk voor thema's die te maken hebben met klimaatverandering? Hoeveel FTE (+/-)?)
- (In hoeverre speelt het thema onder de bevolking/bij bedrijven en wat merkt de - overheid - hiervan?)
- (Hoe snel kan/wil provincie reageren op nieuwe ontwikkelingen?)
- Wat is de rol- of taakopvatting van de provincie ten opzichte van klimaatverandering (wat kan/wil de provincie doen?)
- (In hoeverre is deze rol uitvoerend van karakter?)
- Hoe staat dit in verhouding tot de rol van andere overheden? (welke overheid doet wat?)
- Zijn er andere zaken omtrent dit thema die belangrijk zijn om mee te nemen in dit onderzoek?

Bijlage 2: Overzicht van codes

Code	Categorie	Concept	Interview
DR_Beleid bestaat 15 jaar	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Integraal beleid op strategisch niveau: Energiestrategie met Co2 doelstellingen en maatregelen	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Provincie Drenthe heeft klimaatbeleid	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Vroeger was er wel 1 beleidsdocument	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Waterschap schrijft ambities/plannen op in het Waterbeheerprogramma	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
FR_deel 'klimaatdoelen' in provinciaal milieubeleidsplan (Fairtrade, duurzame brandstoffen, grondstoffenagenda). Politiek: 'klimaatdoelen' vooral in energiebeleid	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_geen integraal klimaatbeleid met mitigatie en adaptatie	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_geen klimaatbeleid of -doelen, wel veel beleid en doelen die bijdragen aan de vermindering van het klimaatprobleem	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_gemeentes hebben waarschijnlijk, net als de provincie, geen klimaatbeleid. Wel energiebeleid en -initiatieven	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_komt nieuw (integraal) energiebeleid: met verschillende afdelingen over gesproken en maatregelen verzameld	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_Leeuwarden heeft actief energiebeleid	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
GR_beleid: klimaat komt terug in de Groene Pepers (structuurvisie)	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_geen integraal klimaatbeleid aanwezig	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_mitigatie: programma Groningen Geeft Energie	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_oplossingsmogelijkheden water/adaptatie zijn deels uitgewerkt in beleid/acties	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_wens: programma leefomgeving met daarin klimaat. Er ligt al veel maar is nog in de maak.	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
LW_beleid: Stedenbouwkundige normen wordt adaptatie/water ook in meegenomen	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_beleidsstuk Gemeentelijk rioleringsplan, is adaptatie/wateroverlast ook een overweging in	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Fries Bestuursakkoord Water: Vertaling nationaal akkoord naar lokale context	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Kwaliteitshandboek: richtlijnen voor inrichting openbare ruimte. Wordt wateroverlast al wel in meegenomen maar wordt vernieuwd na stresstesten en de masterclasses voor stedenbouwkundige	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Op de achtergrond/achter de schermen bezig met beleidsvorming rondom adaptatie, in samenhang met uitvoering stresstest en masterclasses Van Hall	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_recent Energieagenda vastgesteld	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Thema's bestuursakkoord: samenwerking in waterketen, klimaatadaptatie, innovatie en educatie	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Uitvoeringsplan/programma ontwikkeld op basis van recent vastgestelde Energieagenda	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Waterplan aanwezig	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_Adaptatie onderdeel van Beleidsnotitie 'Water en Ruimte' -> hoe omgaan met (algemeen) ruimtelijke ontwikkeling en hoe past waterschap klimaatscenario's toe in advies naar andere overheden	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest

NZV_beleid: Waterbeheerprogramma, wordt een keer in de 6 jaar gemaakt -> hoe waterschap werkt en wat het doet. Wordt klimaat in genoemd, maar minder specifiek	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_droge voeten 2050: door Algemeen Bestuur vastgestelde studie met maatregelenplan -> uit voortkomende normen vastgesteld door Provincie Groningen	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_er is recent een duurzaamheidsnota vastgesteld door het algemeen bestuur. Daar staan de maatregelen in. Duurzaamheidsbeleid.	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_heeft GGD naast Nationaal Hitteplan ook eigen beleid op hittestress?	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_maatregelenprogramma droge voeten 2050 is leidraad voor projecten komende jaren	Aanwezigheid beleid	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Autonome keuze om de Europese doelstellingen door te vertalen naar beleid voor Drenthe	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Autonomo beleid: tijd/geld/uren steken in klimaat/energiebeleid	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Drenthe vult VTH aan met eisen over energiegebruik	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Extra inzet Drenthe: stimulering van derden	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Nieuwe bedrijven aantrekken, maar wel duurzame	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Rol provincie ten opzichte van innovatie: financiering doorontwikkeling nieuwe producten	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Uitvoerend niveau: Energieprogramma: autonoom beleid voor budgettering en samenwerking partners om doelstellingen te bereiken	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Uitvoerend niveau: plannen voor klimaatbestendige inrichting landelijk gebied (onderdeel waterbeleid)	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
FR_aanbesteding openbaar vervoer: elektrische bussen op de Waddeneilanden, schoonste diesel op het vaste land. Voor nu: best mogelijk resultaat	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_ondersteuning aan initiatieven via Energiewerkplaats en Netwerk Duurzame Dorpen -> grotendeels gefinancierd door provincie	Acties	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
GR_er is beleidsmatig aangegeven te willen innoveren met omgang water -> dan ook iets mee doen. Kan in woonwijk Reitdiep	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_kijken naar manieren om de binnenstad toch te vergroenen, ondanks druk op openbare ruimte	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_spoor Energiebesparing> Groningen woont slim (advies voor huiseigenaren)	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_spoor Gresco: duurzaamheid gemeentelijk vastgoed	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_spoor Monitoring: monitoring energieprestaties gemeente	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_spoor Warmte: Warmtestad (samen met waterbedrijf): WKO, Geothermie, wijken verwarmen met aardwarmte in plaats van aardgas	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_spoor Wind: onderzoek naar locaties voor windenergie	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_spoor Zonne-energie: ontwikkeling zonnevelden	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_veel regionale bergingsgebieden rondom de stad ontwikkeld	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_voorbeeld klimaatadaptief project: station Europapark	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_voorbeeld vermindering hittestress in stad: stadsstrand aan kanaal	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
LW_Friesland heeft internationaal opererend kennisinstituut over water (Wetsus Leeuwarden)	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden

LW_investeringen in stedelijk waterbeheer: paar jaar geleden een groot grondwater-monitornetwerk aangelegd met oog op de toekomst	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Leeuwarden heeft stimuleringsmaatregelen voor aanleggen groen dak en voor afkoppeling regenwater, maar heeft geen groot effect	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Operatie Steenbreek: mensen bewust maken van belang ontharding particuliere tuinen	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_provincie heeft een energiefonds opgericht	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_veel geïnvesteerd in kennis over water/watercampus. Doel: innovatie stimuleren	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_wordt nagedacht over diverse adaptatiemaatregelen	Acties	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_ In 2020 moeten alle aanpassingen aan het watersysteem n.a.v. klimaatverandering af zijn, inclusief proceduretijd: MER, vergunningen, bestek, uitvoering	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_aangevoerd zoetwater is vaak van mindere kwaliteit van al aanwezig water, dus vasthouden eigen water heeft prioriteit	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Aanpassing zeedijk wordt gecoördineerd vanuit het Nationaal Hoogwaterbeschermingsprogramma	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_actie: aanleggen nieuwe bergingsgebieden in natuurgebieden samen met de provincie Groningen. Instellen gebiedscommissie	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_actie: grootste project in geschiedenis waterschap: op deltaniveau brengen van primaire kering->zeedijken	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_actie: kades verhogen in de stad Groningen. Samenwerken met de gemeente -> kan grote impact hebben op stad	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Actie: Stabilisering kades in verband met aardbevingen/bodemdaling, ook team voor samengesteld met extra uren -> samenwerken met veel partijen onder andere de NAM	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_benodigde aanpassingen watersysteem: kades verhogen, meer bergingsgebieden aanleggen, gemalen vergroten. Bijna alle beschikbare maatregelen dus nodig	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_er wordt gekeken naar energieopwekking uit water, uit osmose zoet/zout water, maar ook naar 'verval' (vallend water)	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_mitigatiebeleid gericht op eigen organisatie: eigen energieverbruik en uitstoot verminderen en eigen energie opwekken	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Ook een innovatiebeleid vastgesteld. Er deels op gericht om invulling duurzaamheidsdoelstellingen te behalen	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waren al bergingsgebieden aangelegd naar aanleiding van bijna-overstroming in 1998, maar is nog niet voldoende	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Waterkeringen robuuster maken in verband met klimaatverandering en bodemdaling	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap gaat veel zonnepanelen plaatsen op gebouwen en werkplaatsen	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap gaat wagenpark verduurzamen	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Windenergie: waterschap gaat bedrijven toestaan om windmolens te plaatsen op NZV dijken	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap

			Noorderzijvest
NZV_zuivering Garmerwolde energieneutraal en levert soms terug aan net	Acties	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
DR_Doelstelling Drenthe: 2050 energieneutraal, K&E beleid uitvoeren	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
FR_energiebeleid: al jaren ambitieus beleid, gaat vaak verder dan ambitie Rijk: 2050 onafhankelijk van fossiele brandstoffen. Duurzaam energiebeleid	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
GR_2035 energieneutraal> gaat het lukken?	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_energieprogramma: Stad Groningen in 2035 energieneutraal	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
LW_invulling van globale doelstellingen wordt uitgewerkt in beleid	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_uitvoering doelstellingen: soms uitvoering, soms kleine projecten, soms grote programma's/projecten	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_Green Deals waterschappen over energie/terugdringen uitstoot	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
NZV_mitigatie bij waterschap: duurzaamheidscoördinator aanwezig. In 2020/2025 40% energie zuiveringen zelf opwekken	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
NZV_toekomstig watersysteem: robuuster, minder afhankelijk van zoetwateraanvoer en minder gevoelig voor droge periodes	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
VNG_2035 alle energieverbruik duurzaam (doel provincies, gemeentes en waterschappen)	Doelstellingen	Beleid en maatregelen	Oproep Klimaat aan Rijk
EA_voorwaarden Rijkscoördinatie regeling wind op land en zon	Extern	Beleid en maatregelen	Nationaal Energieakkoord
FR_ook vanuit Rijk en Europa: energie hele belangrijke factor in klimaat	Extern	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
LW_Agenda Stad (C40 Cities), problemen oplossen in de steden	Extern	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_Deltaprogramma Zoet Water: regionale watersystemen minder afhankelijk maken van aanvoer zoet water	Extern	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
NZV_OESO rapport heeft bestuurders wakker geschud: moet iets mee gedaan worden	Extern	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
NZV_recent rapport OESO/OECD: Nederlandse waterkwaliteit en kennis bij burgers over waterbeheer is niet op orde	Extern	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
NZV_vanaf 2000 toenemende druk vanuit het Rijk om na te denken over klimaatverandering en beleid op te vormen	Extern	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
LW_Nationaal Bestuursakkoord Water: Nederland veilig en droog + bezuiniging door brede aanpak	NBW	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_Nationaal Bestuursakkoord Water: Nederland veilig en droog + bezuiniging door brede aanpak	NBW	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijvest
DR_Instrument provincie in mitigatie: omgevingsvisie, vergunningverlening	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Integraal beleid (op visieniveau): Omgevingsvisie	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
EA_energietransitie meenemen in omgevingsvisies, omgevingsplannen en regionale of thematische programma's	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Nationaal Energieakkoord
EA_maatwerk in gemeentelijk omgevingsplan	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Nationaal Energieakkoord
FR_bij (huidige) ontwikkeling omgevingsvisie komt alles samen in ruimtelijke ordening: water, regen, ruimte, energie, mitigatie en	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland

adaptatie			
FR_de omgevingsvisie is hét middel van de provincie om te kunnen sturen op mitigatie en adaptatie	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_omgevingsvisie het middel om op de lange termijn te sturen + waarop en hoe	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_omgevingsvisie kan echt invloed hebben op hoe de omgeving eruit ziet in de toekomst	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_omgevingsvisie komt voor uit omgevingswet	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_wordt in omgevingsvisie samengebracht: provinciaal verkeer en vervoersplan, provinciaal milieuplan, streekplan, krimp, ruimtelijke ontwikkeling, etc.	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
GR_er is een opgave geformuleerd op klimaatadaptatie in de omgevingsvisie	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_gemeente is in overschakeling naar de omgevingswet	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_Omgevingsvisie: Next city->5 thema's, integrale benadering. Een van de thema's: aantrekkelijke leefomgeving	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_wordt op directieniveau gestuurd op bredere aanpak ruimtelijke vraagstukken in verband met overschakeling naar omgevingswet	Omgevingswet	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
DR_Drenthe was de eerste provincie die een integrale structuurvisie ontwikkelde voor de ondergrond	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Verschuiving: van klimaatbeleid vanuit Co2-doelstellingen naar economisch beleid: groene groei	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
FR_als overheid hobbelt je achter de ontwikkelingen aan omdat consumenten steeds meer duurzame keuzes maken	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_bij een volgend college energie onderdeel van klimaatbeleid in plaats van klimaat onderdeel van energiebeleid?	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_geen compensatiemogelijkheden voor duurzaamheid binnen grote investeringen/aanbestedingen	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_verschuiving: meer handhaving op milieuprestaties vanuit provincie en meer intrinsieke motivatie bedrijven om te investeren	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
GR_energie de afgelopen jaren steeds prominenter op de agenda gekomen	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_mogelijk zelfde ontwikkeling mitigatie mogelijk bij adaptatie: steeds meer vragen uit gemeenteraad over adaptatie	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_verbeterde woningmarkt helpt bij 'anders' (ecologisch, klimaatbestendig) ontwikkelen woonwijken	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_Verschuiving bij projectleiders: van technisch vraagstuk naar maatschappelijk/breder vraagstuk	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_verschuiving bij stedenbouwkundigen/planners: van stenig/strak naar meer groen/klimaatadaptief	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_voorheen vanuit waterschappen: stedelijk water en piekbelasting is gemeentelijk probleem	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_weer beleidsruimte voor ecologische ruimtelijke inrichting (ecologische inrichting woonwijk Reitdiep)	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
LW_10 jaar geleden: Klimaat/duurzaamheid werd ondergebracht bij milieufdeling	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_eind jaren 90: afspraak dat alle waterschappen gaan werken met modellen, waarschijnlijk naar aanleiding van wateroverlast rond de grote rivieren	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Voor 2001 (waterbeleid 21e eeuw) werden prognoses watersystemen een beetje ieder-voor-zich gedaan. Daarna met zelfde modellen en landelijke data	Ontwikkeling	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Energy Valley: vorm en inhoud van gezamenlijke ambitie voor meer duurzame energie en economische kansen	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Opgaven in landelijk gebied samen met waterschap aanpakken vanuit POP en waterbeheerprogramma	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
DR_Samenwerken helpt om beleid 'te verspreiden'	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe

DR_sinds 2000 is in Noord-Nederland energie onder 1 vlag gepresenteerd: Stichting Energy Valley	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Drenthe
EA_Rijk gaat samenwerken met UVW, VNG en IPO met uitwerking energiestrategieën	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Nationaal Energieakkoord
FBAW_Wetterskip Fryslân, de Friese gemeenten, Vitens en Provincie Fryslân zetten zich gezamenlijk in voor een toekomstbestendige Friese waterketen	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Fries Bestuursakkoord Water
FR_eilanden hebben doel in 2020 zelfvoorzienend zijn, dus duurzame wens komt van beide kanten	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_Gemeenten zoeken elkaar op regionaal niveau op om kennis uit te wisselen over energie	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_gemeentes in Friesland verdeelt in regio's van 6-8 gemeenten. Beter werkbaar schaalniveau dan samenwerking met alle afzonderlijke gemeenten	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_Klimaatadaptatie speelt nog niet echt, niet binnen klimaat/energie overleg	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_Klimaatoverleg: bestaat al een tijd, heeft al die tijd klimaatoverleg geheten, maar agenda gaat 90% over energie.	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_Provincie Fryslân werkt samen met gemeenten in ondersteuning duurzame initiatieven	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_regionaal Klimaatoverleg Fryslân (provincie+gemeenten) bestaat al jaren: kijken bij goede voorbeelden en kennis uitwisselen	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
FR_wordt nauw samengewerkt met stedelijke gemeente Leeuwarden op het gebied van energie	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Provincie Friesland
GR_20 grote spelers in Groningen hebben de 'Routekaart energieneutraal 2035' getekend en zetten zich hiervoor gezamenlijk in	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_ambtelijk overleg vanuit water: VNG groep over juridische aspecten water	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_incidenteel overleg met andere overheden in de regio	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_is structureel overleg met de waterschappen, op ambtelijk en bestuurlijk niveau. Vooral over veiligheid met betrekking tot oevers en kades	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_Ook ambtelijk overleg, onder andere via Netwerk Klimaatadaptatie Middelgrote Steden -> klimaatbestendigheid/adaptatie in Omgevingswet	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_reden weinig structurele regionale samenwerking: andere opgave in stad dan in omliggende gemeenten/regio	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_Samenwerking vooral binnen de stad met andere grote partners (RUG, UMCG)	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_Taak ambtenaar: relevante netwerken onderhouden->deelname overleg/samenwerking met andere overheden/partijen uit eigen beweging	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_VNG heeft overlegstructuren/commissies rondom bepaalde thema's, meer top-down	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_voldoende overleg tussen stad en waterschappen, gaat wel met golven	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
GR_Wethouder zit in netwerk klimaatadaptatie	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Groningen
LW_Fries Bestuursakkoord water: samenwerking gemeenten, provincie, waterschap en waterbedrijf Vitens	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_klimaatscan: alle lokale overheden doen mee (geen weerstand/desinteresse)	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Nauwe samenwerking op gebied van energie met Provincie Fryslân	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_op lokaal niveau wordt nauw samengewerkt met een aantal andere gemeenten (stadsregio LW) op het gebied van energie	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_Samen tot oplossingen in waterketen komen	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
LW_samenwerking via bestuurlijk overleg Noord-Nederland	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden

LW_samenwerking via Energy valley	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Gemeente Leeuwarden
NZV_belangrijk om samen te werken: regionaal + nationaal	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_gebiedscommissie Droge Voeten 2050: alle belanghebbenden->gemeenten, provincies, terreinbeheerders boeren	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_modellen worden al tientallen jaren gebruikt, maar wijdverbreid sinds de tekening van het Nationaal Bestuursakkoord Water	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_sinds toevoeging weerstation in Emden bij KNMI wordt er meer samengewerkt met buitenlandse partners in weersvoorspelling	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_tegengaan van gevolgen van droogte kan niet alleen met het watersysteem -> bodem is ook van groot belang, dus veel samenwerken met boeren	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_toetsing scenario's door gebiedscommissie: welke maatregelen zijn nodig volgens NZV, wat is het effect op belanghebbenden? gezamenlijk keuzes gemaakt	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_voornemen gemeente Groningen en waterschap om met GGD om tafel te gaan over gevolgen/oplossingen hittestress	Samenwerkingsverbanden	Beleid en maatregelen	Waterschap Noorderzijlvest
LW_energie is breder, diffuser t.o.v. water/adaptatie	Adaptatie vs mitigatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Verbinding tussen beleidsveld water en energie wordt zwakker	Adaptatie vs mitigatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_bij klimaatverandering denkt provincie aan Co2/broeikasgassen en waterschap aan wateroverlast	Adaptatie vs mitigatie	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_klimaatadaptatie en mitigatie zijn verschillende werelden	Adaptatie vs mitigatie	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Klimaatadaptief inrichten van landelijk gebied is onderdeel van waterbeleid	Adaptatie> water	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_klimaat komt terug in waterbeleid	Adaptatie-> water	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
DR_Ontbreken van vastgesteld energiebeleid + programma bemoeilijkt klimaatmitigerende acties/maatregelen	Belang beleid	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_beleid is stok achter de deur om maatregelen te nemen	Belang beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Kunnen terugvallen op (vastgesteld) beleid maakt actie nemen makkelijker. Beleid = overeengekomen en vastgestelde context, argumentering en maatregelen + legitimering om ernaar te handelen	Belang beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_vastgesteld programma = nieuw mee te geven kader aan projectleiders	Belang beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_wens voor de toekomst: klimaatbeleid op papier. Is behoefte aan. Helpt met snelle besluitvorming en zekering aandacht voor klimaat	Belang beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Zonder beleid: 'wiel steeds opnieuw uitvinden", opnieuw discussie aan moeten gaan, mensen kunnen het gemakkelijk naast zich neerleggen	Belang beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
DR_Interveniërende conditie: heeft overheid voldoende capaciteit vrijgemaakt?	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Kleine gemeentes hebben doorgaans minder capaciteit voor klimaatbeleid	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Meerdere ambtenaren die zich met het thema bezig houden	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Provincie is vrij om uitvoering wettelijke taak aan te vullen met extra maatregelen/geld/uren	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe

DR_Toen bij Drenthe: ruimte voor kennisontwikkeling, nu minder.	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_gemeente heeft meer middelen en kennis en beleidscapaciteit om dingen te proberen die elders herhaald kunnen worden	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Groot team/beleidscapaciteit op energie, richten zich op verschillende sporen van duurzame energie	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Meerdere ambtenaren die zich met het thema bezig houden	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_in de afgelopen 15 jaar toenemend aantal ambtenaren met klimaat/energie in takenpakket	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_kleine gemeenten hebben minder mogelijkheden, soms maar een persoon die een halve dag in de week heeft. Soms 0 uren voor energie/duurzaamheid	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Kleine gemeentes hebben doorgaans minder capaciteit voor klimaatbeleid	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Provincies meer capaciteit om beleid te maken	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_vaak zijn steden beter in staat (capaciteit en kennis) om agenda's uit te werken in concreet beleid	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_Extra uren/inzet vrijgemaakt voor verhoging zeedijken in verband met omvang project	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_grote uitdagingen = grote projecten op inzetten, mensen voor vrijmaken en samenwerking zoeken met partners, anders lukt het niet	Beleidscapaciteit	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Ambtenaar bekijkt maatschappelijk probleem vanuit praktisch/probleemoplossend/technisch perspectief	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Drentse mentaliteit: intern en extern samenwerken bij nieuwe plannen	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_In integraliteit kan energie als thema lijden onder prioritering andere beleidsthema's, apart beleid waarin energiemaatregelen zijn vastgelegd zou daarom helpen	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Is geen speciaal aangestelde persoon/klimaatcoördinator aanwezig	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Ontstaan klimaatbeleid: samenspel van factoren	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Provincie kan en mag zelf beleid ontwikkelen en is daartoe democratisch gelegitimeerd	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Vorming energie/klimaatbeleid door middel van interactieve beleidsvorming	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
FR_Bij het invullen van een collegeprogramma wordt er ook vaak naar de 'korte termijn' gekeken: komende 4 jaar	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_initiatieven hebben invloed op beleid provincie en worden betrokken bij beleidsvormingsproces	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_korte termijn effecten/voordelen krijgen vaak voorrang op lange termijn effecten/voordelen. Eerst oplossingen voor acute problemen, daarna past oplossingen voor lange termijn problemen (if even)	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_lastig om te handelen naar de voorspelde veranderingen. Als puntje bij paaltje komt is het gemakkelijker om te handelen zoals men normaal zou doen	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Friesland
GR_ontwikkeling: stedelijk ontwerpers zien de klimaatbestendige stad als een leuke uitdaging	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Sinds kort programmaleiders Wonen, Mobiliteit, Ruimte en Leefomgeving: alle projecten gaan door het programmaleideroverleg	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Thema onafhankelijk worden van fossiele brandstoffen is binnen de gemeente omarmd	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_beleid is niet statisch, verandert voortdurend	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_beleidsvorming energie creëer je door ambities te stellen, iets op de agenda te zetten	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden

LW_beleidsvorming energie kan wel worden afgeremd als het niet belangrijk wordt gevonden	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_beleidsvorming: na verkiezingen wordt collegeprogramma gevormd, programma wordt uitgewerkt, waar nodig in nieuw beleid	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Hoe als lokale overheid omgaan met beleidsvorming/acties klimaatverandering? stap voor stap	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_kennis/inzicht klimaat effecten op heeft effect op beleidsvorming	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Ondersteunende sfeer creëer je door ambitie, iets op de agenda zetten	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_proces agendering energie niet alleen bij energie, ook bij andere maatschappelijke thema's	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Uitwerking van maatschappelijke vraagstukken (macro) kan op uitwerkingsniveau (micro) kan erg verschillen, bijna van persoon tot persoon	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_lastig voor bestuurders om beslissingen te nemen op basis van prognoses/voorspellingen	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_modellen + klimaatscenario's geven aan wat de belangrijkste maatregelen moeten zijn die het waterschap neemt	Beleidsvorming	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Aanleiding beleid: bestuurlijke wil	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_elk nieuw college: klimaat is een speerpunt, dus in kader van autonoom beleid: extra geld en inzet	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
FR_integraliteit binnen uitvoering collegeprogramma: moet vooral vanuit bestuurders komen. Anders weinig ruimte voor	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_pressiemiddel energie: bestuurders hebben naast ov, ook getekend voor duurzaamheid.	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_vastgestelde doelen vanuit college op gebied van duurzaamheid zijn erg belangrijk	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_vorm en invulling houdt af van coalitieakkoord. Bestuurders zijn de opdrachtgevers dus coalitieakkoord is leidend in aanpak.	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Provincie Friesland
GR_besef bij burgers/bestuurders: goed ingerichte klimaatadaptieve ruimte kan bijdragen aan een prettig leefklimaat	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_bij klimaatadaptatie ligt er nog niet een duidelijke opdracht vanuit de politiek	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_expliciet vanuit de politiek de opdracht om duurzame energie uit te werken in beleid	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_toenemende bestuurlijke aandacht voor klimaatverandering	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_bestuurlijke erkenning dat gemeente een rol heeft in omgang met klimaatverandering	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_In principe: politiek bepaalt wat er gaat gebeuren	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Omarming idee door 'machtigen' is cruciaal	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_toenemende bestuurlijke aandacht voor klimaatverandering	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Wethouder is bestuurlijk opdrachtgever voor beleid	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_belangrijk dat bestuurders achter vorming klimaatbeleid staan	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_bestuur ziet urgentie maatregelen: druk vanuit bestuur op aanleg bergingsgebieden	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_recent opdracht vanuit management/bestuur om meer te doen met stedelijk water m.b.t. adaptiviteit	Bestuurders bepalen	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Bewustwording/informatievoorziening is erg belangrijk	Bewustwording	Beleidsvorming	Provincie Drenthe

DR_Doel interactieve beleidsvorming: beweging onder bevolking op gang krijgen	Bewustwording	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Drenthe: mitigatie is een gemeenschappelijke taak, dus informatievoorziening/bewustwording waar mogelijk, maar niet top-down	Bewustwording	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Onderzoek: klimaatbeleid gaat niet om technische vraag maar om bewustwording	Bewustwording	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
LW_Bewustwording burger over waterketen en kosten is van groot belang (in verband met toenemende kosten)	Bewustwording	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_bewustwording is een belangrijke voorwaarde bij de aanpak van klimaatverandering	Bewustwording	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_nog weinig bewustwording over toegenomen kans op lange warme periodes met (vooral 's nachts) hittestress	Bewustwording	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_mengvorm nodig van maatschappelijke betrokkenheid, overheidsverantwoordelijkheid en marktwerking	Complexiteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Omdat energie zoveel sectoren raakt, is verandering tot stand te brengen erg complex	Complexiteit	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
FR_complexiteit: duurzame bussen (duurder dus minder bussen)? of groot openbaarvervoernetwerk? Bereikbaarheid gaat dan (nog) voor	Complexiteit	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_discussie over OV wordt geïnitieerd vanuit bereikbaarheidsafdeling, dus redenering: geld is voor OV, dus dat krijgt voorrang op andere belangen, zoals duurzaamheid/uitstoot	Complexiteit	Beleidsvorming	Provincie Friesland
DR_beleidsdocumenten en collegeprogramma's zeggen veel over (ontwikkeling van) tijdsgeest en 'profiel/mentaliteit' van Drenthe	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Energie spreekt meer aan dan milieu, klimaat of Co2-doelstellingen	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Hoogste collegeprioriteit: Werkgelegenheid, maar wel door middel van natuur	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Kracht beleid zit in combinatie met omgevingskwaliteit, draagvlak en economische ontwikkeling (People, Planet, Profit)	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Nodig om klimaat anders te 'verkopen/verpakken' om draagvlak te vinden voor maatregelen	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_Als adaptatiemaatregelen ook andere doelen dienen staat het sterker	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Brede aanpak/combineren maatregelen= staat steviger. beter te verantwoorden, meer draagvlak	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Bredere aanpak = groter draagvlak	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_combinatie met andere waarden is belangrijk omdat met klimaat alleen mensen/bestuurders nog niet te overtuigen zijn van noodzaak	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Combineren klimaat met andere perspectieven (leefbare stad, gebruik openbare ruimte, gezondheid) zorgt voor breder draagvlak en komt het sneller van de grond	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_combinering klimaat met andere waarden maakt het gemakkelijker te agenderen	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_is draagvlak binnen de organisatie voor 'klimaatbeleid' als onderdeel van programma leefomgeving	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_klimaatadaptatie combineren met aantrekkelijke leefomgeving werkt het best	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_coördinator Energie heeft veel te maken met economische zaken en weinig met de milieufdeling	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Energie/klimaatmitigatie = op economische agenda gekomen->stuwende kracht	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Ontbreken van goed idee of draagvlak: lukt niet om iets te bereiken	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Twee dingen belangrijk om iets te bereiken: goed idee + draagvlak	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden

LW_Uithoudingsvermogen: lang genoeg goed idee + lang genoeg draagvlak = resultaat	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_belangrijk en nodig om uit te leggen waarom investeringen nodig zijn in verband met begrip/bewustwording/draagvlak	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_investeringen moeten vooraf worden gedaan om problemen te voorkomen, draagvlak voor die investeringen is belangrijk	Draagvlak beleid	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Klimaat verdeeld over verschillende beleidsvelden	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Klimaatbeleid niet terug te brengen tot 1 beleidsdocument	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Vertegenwoordigen alleen Energie/mitigatie	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
FR_Klimaatbeleid is verspreid over de organisatie, geen overzicht	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_Mitigatie/energie en Adaptatie zijn verschillende werelden met andere taal	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_ook binnen het Rijk staan verschillende beleidsdoelen soms haaks op elkaar. Uitdaging om dat bij elkaar te brengen/op elkaar af te stemmen	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_Overheden zijn grote organisaties, maakt integraal werken lastig	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_overleg over adaptatie vindt waarschijnlijk wel plaats, maar in andere overlegstructuren	Fragmentatie	Beleidsvorming	Provincie Friesland
GR_Klimaatbeleid niet terug te brengen tot 1 beleidsdocument	Fragmentatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_Klimaatbeleid is verspreid over de organisatie, geen overzicht	Fragmentatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
GR_goede voorbeelden kunnen als vliegwiel dienen om klimaatbestendig inrichten van de grond te krijgen	Inspiratie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
FR_'echt' integraal klimaatbeleid zou ook moeten gaan over landbouw, waterhuishouding, klimaatadaptatie	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_Elkaar tegenkomen/zien is belangrijke voorwaarde voor integraal werken	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_nu discussie: blijft adaptatie bij water? of bij duurzaamheid en energietransitie? Beweging naar meer samenwerking tussenbeleidsvelden	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_opgavegerichte organisatie wordt dit jaar (2016) ingevoerd	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_streven naar integrale beleidsvorming, maar in praktijk ingewikkeld	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_wordt steeds meer integraal gewerkt. Kan komen omdat er meer aandacht voor is of omdat het nog de enige manier is waarop je iets voor elkaar kunt krijgen	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_wordt toegewerkt naar een (integrale) opgavengestuurde organisatie	Integraal	Beleidsvorming	Provincie Friesland
GR_aanpak westelijke ringweg ->niet alleen van A naar B, maar omgevingsgeoriënteerde aanpak -> klimaatadaptief, goede bereikbaarheid, groene aantrekkelijke omgeving, energieneutrale infrastructuur (energieproducerende weg?)	Integraal	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_door integrale benadering via programmaleiders wordt klimaat meegenomen in projecten	Integraal	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_verbinding met andere beleidsvelden wordt gezocht, maar vooral in uitwerking van beleid	Integraal	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
NZV_oorzaken en gevolgen klimaatverandering hangen samen maar spelen op heel ander schaalniveau	Integraal	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_verschillende schaalniveaus=verschillende beleidsthema's en focus	Integraal	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest

DR_energie wordt niet automatisch meegenomen in projecten/beslissingen. Vooral een eigenstandige afdeling	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Energie/duurzaamheid als kernwaarde zou 'verspreiding' helpen	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Investerings in klimaatbestendige ruimte passen voor een groot deel in bestaand beleid	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Water/adaptatiebeleid is gevestigd beleid	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
FR_binnen de organisatieverandering ook aandacht voor klimaat: onderdeel van duurzaamheid en energietransitie	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Provincie Friesland
GR_acties met betrekking tot klimaatverandering komen terug in projecten	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Hier en daar nog wel 'gemiste kansen' door dat klimaatverandering niet meegenomen wordt in besluitvorming/projecten -> oosterhamriktracé	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_ook belangrijk om in beheer rekening te houden met extreem weer en effect op stedelijk watersysteem	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_versnellingsstafel Groene gevels opgericht binnen de gemeente	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Water is langer een thema/volwassenheid beleid->beter voor te stellen/wordt serieus genomen	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_Energie speelt in steeds meer beleidsvelden/taken een rol. Voor sommigen primaire taak, voor anderen zijdelings	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Klimaat/duurzaamheid raakt steeds meer afdelingen	Integratie in organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
DR_Doelstellingen komen voort uit intrinsieke motivatie college	Intrinsieke motivatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Drenthe had een afdeling milieu met bevolgen mensen	Intrinsieke motivatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Veel ambtenaren met persoonlijke 'drive'/intrinsieke motivatie voor milieu	Intrinsieke motivatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
LW_aanleiding aandacht binnen de organisatie: agendering door (vaak individuele) ambtenaren+wethouder(s) uit persoonlijke 'drive'	Intrinsieke motivatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_sommige ambtenaren heel actief bezig met klimaatverandering, anderen helemaal niet.	Intrinsieke motivatie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
DR_Aanleiding beleid: 'knowhow', kennis en bereidheid ambtenaren	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Beschikbaarheid kennis/ervaring over oplossen maatschappelijk probleem (binnen of buiten de organisatie) is belangrijk voor ambtenaar om tot een oplossing te komen	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_klimaat komt terug in intern inspiratieboekje over klimaat	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_vergroening is het belangrijkste middel tegen hittestress en opvangen wateroverschot	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_Voldoende kennis voor besluitvorming over gevolgen klimaatverandering	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_werksessies klimaatverandering geweest met beheer, ingenieurs, ontwerpers, beleidsmakers->geleid tot meer bewustzijn gevolgen binnen de organisatie	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_zijn genoeg ideeën voor toevoeging groen aan openbare ruimte, ook tijdelijk/verplaatsbaar, maar wanneer genoeg om hittestress te verhelpen?	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
NZV_hydrologen zijn vooral bezig met de effecten van klimaatveranderingen (berekeningen, inschattingen maken)	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_zonder voldoende inzicht in ontwikkelingen in water kan het waterschap niet functioneren	Kennis binnen de organisatie	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
LW_aandacht voor energie hangt ook af van financiële ruimte	Kosten	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden

LW_bezuiniging voor regio Friesland op jaarbasis 12 miljoen euro	Kosten	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Zorgen om kosten waterbeheer-> nationaal + fries akkoord	Kosten	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
DR_maatregelen klimaatadaptatie moeten vanuit Drenthe zelf komen en gecombineerd met andere waarden	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_mitigerende projecten van Drentse bodem stuiten op veel minder weerstand	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Top-down/verplichting van buitenaf/'Den Haag' wordt niet geaccepteerd	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
EA_bij lokale afweging hoort lokale besluitvorming	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Nationaal Energieakkoord
EA_De transitie naar lage temperatuur warmtevoorziening vindt lokaal plaats	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Nationaal Energieakkoord
EA_innovatief ruimtelijk ontwerp en regionale regie	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Nationaal Energieakkoord
EA_maatwerk op lokaal en regionaal niveau	Lokaal initiatief	Beleidsvorming	Nationaal Energieakkoord
DR_Aanleiding beleid: maatschappelijk probleem	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Aanleiding: bestuurder loopt zelf aan tegen een maatschappelijk probleem, bijvoorbeeld op werkbezoek	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Aanleiding: bestuurder wordt op een maatschappelijk probleem aangesproken door de GS of collega's	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Externe ontwikkelingen zoals de Klimaatzaak van Urgenda kunnen aanleiding geven voor vragen vanuit Provinciale staten	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_er wordt gezien door bestuurders dat er een markt is voor klimaatadaptatie/ecologische woonlocaties -> veranderende woonwensen	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_aanleiding aandacht binnen de organisatie: maatschappelijk druk/actualiteit	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_toenemende maatschappelijke urgentie/druk zou bijgedragen kunnen hebben aan meer urgentie binnen de organisatie	Maatschappelijke druk	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
DR_Klimaat speelt in het Drentse parlement, maar wel vaak onder de noemer 'Energie'	Mitigatie -> energie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Klimaatbeleid valt onder energiebeleid	Mitigatie -> energie	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
LW_landelijk energieakkoord gaat niet over milieu maar over energie en economie	Mitigatie -> energie	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
DR_Algemeen belang wordt niet gediend door klimaatverandering: aanleiding voor beleid/maatregelen/prioritering	Motief beleidsvorming	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
NZV_maatregelen dienen het belang van de burger	Motief beleidsvorming	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_'Veel linkse ambtenaren' in Drenthe	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Aanleiding beleid: politieke kleur bestuur	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Drenthe heeft lang PVDA bestuur gehad	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_politieke partijen in linkse/progressieve hoek vragen meer aandacht voor klimaat, in rechtse/conservatieve hoek meer voor belangen/effect op burger	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Verschuiving vond plaats ten tijde van de economische crisis. van PVDA naar VVD-PVDA	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Vinden verschuivingen plaats in vorm/uitvoering klimaatbeleid onder invloed van politieke kleur	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
LW_afgelopen jaren veel GroenLinks wethouders geweest/bestuurders die klimaat belangrijk vonden	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Leeuwarden heeft een GroenLinks wethouder	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden

LW_opvatting klimaatverandering wordt beïnvloed door politieke kleur	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_politieke kleur college/wethouder is van invloed op uitwerking beleid	Politieke kleur bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
FR_advies energie wordt meegenomen, maar zijn geen harde voorwaarden binnen aanbesteding	Prioritering	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_grote investeringen in Nederland (infrastructuur, woningbouw, etc.) zijn niet heel klimaatadaptief. Wordt bijv. geen rekening gehouden met hoogte t.o.v. NAP	Prioritering	Beleidsvorming	Provincie Friesland
GR_afgelopen jaar veel samengewerkt in de waterketen, maar andere thema's lijden daar dan weer onder	Prioritering	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_belangrijk om klimaatbestendigheid direct in het begin mee te nemen in projecten	Prioritering	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
GR_waterschappen hebben zich in voorgaande jaren in verband met economische crisis gericht op kerntaken: grote keringen, externe veiligheidsgerelateerde taken/objecten. Stedelijk water naar de achtergrond	Prioritering	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
NZV_bijna alle pijlen komende tijd gericht op de aanpassingen van watersysteem n.a.v. doorrekening gevolgen klimaatverandering.	Prioritering	Beleidsvorming	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Ambtenaren voeden bestuurders met informatie/context/kennis	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Bestuurder: agendering, Ambtenaar: gaat opzoek naar een oplossing	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Initiatief komt voort uit samenwerking bestuurder en ambtenaar	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Initiatief van een specifieke ambtenaar	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Rol ambtenaar: kennisvergaring ten behoeve van beantwoording vragen uit parlement/raad	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Soms initiatief van het college in de vorm van een bestuursopdracht	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
GR_aanleiding samenwerking vanuit alle niveaus. Soms initiatief ambtenaar, soms ook opdracht 'van bovenaf' om met bepaald thema aan de slag te gaan	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Groningen
LW_Ambtenaren voeden bestuurders met informatie/context/kennis	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_beleidsveld energie is meer afhankelijk van bestuurlijke wil en ervaren ambtenaren	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_invulling beleid: afstemming ambtelijk apparaat/politiek	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_praktijk: beleidsvorming is samenspel tussen politiek/bestuurders, ambtelijk apparaat en partijen buiten de gemeente	Samenwerking ambtenaren/bestuurders	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_anderzijds: aanwezigheid 'sleutelfiguren' natuurlijk gevolg van agendering maatschappelijk vraagstuk	Sleutelfiguren	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_beleidsvorming energie deels afhankelijk van aanwezigheid ambtenaren/bestuurders met persoonlijke drive: 'sleutelfiguren.	Sleutelfiguren	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_Sleutelfiguren meer in 'bewuste' organisaties	Sleutelfiguren	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
LW_toename maatschappelijke relevantie/urgentie -> grotere kans op aanwezigheid 'sleutelfiguren'	Sleutelfiguren	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden

FR_bij elke aanbesteding/beslissing proberen meer te bereiken met betrekking tot duurzaamheid	Tempo verandering	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_in afweging beleid moeten bijna altijd concessies worden, gaat vaak ten koste van klimaat/ lange termijn. Is ander financieringsmodel nodig om langetermijndoelen voor klimaat te kunnen financieren	Tempo verandering	Beleidsvorming	Provincie Friesland
FR_lange termijn denken past ook niet helemaal binnen huidige economische systeem -> is gericht op korte termijn kosten en baten	Tempo verandering	Beleidsvorming	Provincie Friesland
LW_of beleidsvorming klimaatverandering snel genoeg gaat is de vraag	Tempo verandering	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
DR_Klimaatbeleid: mengvorm van aanvulling wettelijke taak en autonoom beleid op gebied van energie, adaptatie en andere zaken	Wettelijke taak	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
DR_Soms komt beleid voort uit wettelijke taak, soms pakt Drenthe een taak zelf op	Wettelijke taak	Beleidsvorming	Provincie Drenthe
LW_water/adaptatie is veel meer vanuit een wettelijke taak	Wettelijke taak	Beleidsvorming	Gemeente Leeuwarden
GR_10 jaar geleden al wel duidelijk dat intensivering regenval vraagt om extra maatregelen voor waterretentie/afvoer (grotere buizen ondergronds niet voldoende)	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_2007/08 eerste klimaatanalyse	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_Frequentie extreem weer neemt toe, kans op extreme buien wordt in de praktijk groter	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_gedeeltelijk inzicht in gevolgen klimaatverandering->hittekaart gemaakt	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_inzicht gevolgen klimaatverandering->aantal jaren geleden analyse water gedaan, ook inzicht in oplossingsmogelijkheden al is dit continue in ontwikkeling	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_Klimaatscenario's basis voor klimaatscan, scenario's veranderen wel, wat vraagt om updates scans	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_monitoring effect groen of hittestress: elk jaar opnieuw een hittestresskaart maken? gemeente is zoekende	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_ongetwijfeld plekken waar het toch kan overstromen bij piekbelasting	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_Opgave water beter kwantificeerbaar/duidelijker door berekenbaarheid wateroverlast	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_veiligheidsregio heeft wel scenario's die te maken hebben met klimaatverandering maar die gaan over overstroming door dijkdoorbraak etc.	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_Wanneer voldoende maatregelen hittestress getroffen? =onduidelijk	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_wel inzicht in analyse hittestress, nog geen aanpak ontwikkeld	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
GR_zorgelijkheid situatie: nu niet zo veel problemen maar rekening houdend met klimaatscenario's wel kans op problemen	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
LW_bekend welke plekken risico lopen op overstroming, en welke op hittestress. Ook al enkele maatregelen genomen	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_gemeente is redelijk op de hoogte van de gevolgen van klimaatverandering voor eigen gebied	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_gevolgen klimaatverandering: langdurige en extreme neerslag	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_Goed om stil te staan bij risico's voor eigen gebied	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_integrale klimaatscan belangrijk->problemen ontstaan soms op andere plek/niveau dan verwacht	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_inzicht in gevolgen klimaatverandering door gemeentelijk meldingsstelsel wateroverlast	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_inzicht lokale klimateffecten->voeding voor masterclass Van Hall Larenstein voor stedenbouwkundigen	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_Klimateffectatlas geeft inzicht in gevolgen	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_klimaatscan+overlastmeldingen = Reëel beeld klimateffecten	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden

LW_nieuwe klimaatstresstest: Verbinden nieuwste voorspellingen met praktijk	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_nieuwe voorspellingen=nieuwe omstandigheden. Klimaatscan moet daarin meer inzicht geven	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_risico: grootste boezemsysteem van Europa in Friesland, risico op overstroming bij vollopen	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_Stresstest alleen op hittestress en wateroverlast door neerslag. Niet over overstroming bij dijkdoorbraak (deltaplan)	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_veranderingen zijn duidelijk zichtbaar in meetresultaten KNMI (bezoek aan KNMI)	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
NZV_Aanvoer zoet water uit IJsselmeer kan onder druk komen te staan bij lange droge periodes	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_afgelopen zomer clusterbui waardoor Loppersum halve dag blank stond -> kwam 50 jaar geleden niet voor	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_bekende gevolgen klimaatverandering: wateroverlast en hitte	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Betere voorspelling: KNMI heeft een radar staan in de Bildt en in Den Helder, wat Noorden niet goed dekt. Sinds kort radar in Emden (DL) toegevoegd -> veel betere dekking	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_de KNMI klimaatscenario's worden eens in de aantal jaar geüpdate, dus de berekeningen binnen het waterschap ook	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_doorberekening op basis van klimaatscenario's '06	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Droge voeten 2050: doorrekening klimaatscenario's, hoe reageert watersysteem daarop en hoe kun je wateroverlast voorkomen -> scenario's die getoetst zijn door gebiedscommissie	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_droogte vooral in hoger gelegen gebieden: oost en Zuid-Nederland problematisch door afhankelijkheid van aanvoer zoet water	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_eens in de paar jaar wordt doorberekening watersysteem gemaakt, geen tussentijdse updates	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_gevolg klimaatverandering: Droogte. Impact op natuur en landbouw	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_gevolg klimaatverandering: hittestress	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_gevolg klimaatverandering: opwarming oppervlaktewater -> meer verdamping, temperatuur water stijgt, mogelijke toename algengroei	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_gevolg zeespiegelstijging: verzilting kust. Projecten: spaarwater en gouden gronden. Samen met boeren kijken naar manieren om meer zoet water in de bodem op te slaan	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Klimaatscenario's belangrijkste bron van data voor berekeningen effect op watersysteem	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_klimaatscenario's gaan ook over zoetwaterhuishouding in Nederland	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_klimaatscenario's niet gebruikt bij bepalen waterkwaliteitsdoelen, mogelijk extra maatregelen nodig	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_klimaatverandering kan negatief effect hebben op hoeveelheid nutriënten in water (meer) en op ecologie (minder)	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest

NZV_modellen zijn beter geworden, is beter te voorspellen welk effect bepaalde ontwikkelingen hebben op het watersysteem	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_modellen: SOBEK, een oppervlaktewatermodel. Schematische weergave van watersysteem. Klimaatscenario op toepassen -> voorspelling wat dat met waterpeil doet	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_nog weinig zicht op gevolg klimaatverandering voor waterkwaliteit: maximale impact en precieze consequenties	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Resultaat onderzoek Droge Voeten: aanpassing watersysteem nodig	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_sinds kort bewustwording bij overheden over hittestress	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_voedsel(voorziening) heeft ook te maken met klimaat (mitigatie)	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_voorspelling: heviger buien in de zomer, meer/vaker neerslag in de winter-> verandering al zichtbaar	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_vorig jaar grote studie afgerond naar gevolgen klimaatverandering: 'Droge Voeten 2050'. Doorrekening watersysteem met nieuwe, op klimaatscenario's aangepaste modellen	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_wateroverlast is een groter probleem voor de landbouw (binnen een paar dagen schade) dan droogte	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap heeft inzicht in gevolgen klimaatverandering, want is core business van het waterschap	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap ziet gevolgen klimaatverandering doordat voorspelde intensiteit neerslag 2050 zich nu al voordoet	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Worst-case scenario: bij langdurig regen (vooral in de winter) raakt grond verzadigd en boezemsysteem vol. Bij hoogwater/storm op zee kan er niet gespuwd worden = overstromingsgevaar	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_weersvoorspelling is ook een hele belangrijke factor, wordt vooral de laatste jaren ingezien	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_zijn doelen gesteld voor waterkwaliteit, klimaatverandering bemoeilijkt mogelijk het behalen van deze doelen in de toekomst	Inzicht gevolgen	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_binnen de 'zuiveringswereld' erg bewust van energieverbruik. Energie is een grote kostenpost	Inzicht milieubelasting	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_milieubelasting waterschap: energieverbruik zuiveringsinstallaties (pompen, beluchters), gemalen (energie en diesel), gebouwen	Inzicht milieubelasting	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
LW_stresstest niet alleen voor grote plaatsen, maar voor alle gemeenten in Friesland	Klimaatscan	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
LW_Verdeling lasten klimaatscan a.d.h.v. inwonersaantal	Klimaatscan	Klimaatverandering	Gemeente Leeuwarden
GR_heeft een werkatelier/sessies plaatsgevonden binnen de gemeente op gebied van hittestress	klimaatverandering	Klimaatverandering	Gemeente Groningen
NZV_het klimaat is goed te voorspellen, het weer daarentegen is zeer veranderlijk, maar heeft wel grote invloed op het operationele systeem van het waterschap	Weersvoorspelling	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_het weer speelt al lang een belangrijke rol binnen het waterschap, laatste decennia is klimaatverandering als thema daarbij gekomen	Weersvoorspelling	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest

NZV_laatste jaren kan men in weersvoorspelling 10 dagen vooruit kijken, belangrijk voor plannen acties operationeel systeem	Weersvoorspelling	Klimaatverandering	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Combineren van functies/waarden in inrichting landelijk gebied	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Provincie Drenthe
DR_goed dat er combinaties van functies kunnen worden gevonden waarin het elkaar versterkt	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Provincie Drenthe
GR_aantrekkelijke stad heeft ook economisch effect: langer/frequenter verblijf	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_afwateringssysteem binnenstad redelijk op orde dus klimaatadaptatie vindt vooral plaats boven de grond = combinatie met aantrekkelijke leefomgeving en andere waarden	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_groen draagt bij aan prettige beleving ruimtelijke omgeving	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_klimaatadaptatie niet op zich, altijd onderdeel van grotere/bredere opgave	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_mensen voelen zich prettiger in een groene omgeving, heeft positieve gezondheidseffecten op mensen	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_Noorderplantsoen: aantrekkelijkheid vergroten is aanleiding/kans om het ook te hebben over klimaatbestendigheid	Combineren functies/waarden	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
EA_regionale verschillen woningvoorraad en energieopties	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Nationaal Energieakkoord
GR_binnenstad is erg versteend, maar ook logisch: grootste druk op openbare ruimte en veel verkeer	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_Gemeente Groningen is redelijk klimaatbestendig, +/- 7 op een schaal van 10	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_gemeente heeft zowel boven- als ondergronds behoorlijk robuust watersysteem	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_Groningen is een groene stad, helpt bij hittestress en opvangen regenwater	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_Kabels/leidingen bemoeilijken plaatsing bomen	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_klimaatbestendigheid kan op veel plekken nog veel beter in de stad	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_uitdagingen compacte stad: meer verharding, meer activiteiten in kleiner gebied, meer druk op de openbare ruimte -> voldoende plekken die groen, gezond en klimaatbestendig zijn	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
GR_Veel stenig oppervlak/verharding -> warmte blijft hangen in de stad	Huidige situatie	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
DR_Drenthe: Omgevingsvisie omvat Energie en Klimaatbeleid	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Provincie Drenthe
DR_Energie heeft een grote ruimtelijke impact	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Provincie Drenthe

DR_Impact klimaatverandering voor Drenthe relatief beperkt: meer weersextremen, maar hooggelegen gebied	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Provincie Drenthe
EA_Een CO2-arme energievoorziening heeft meer ruimte nodig dan de huidige energievoorziening, rol voor omgevingswet	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Nationaal Energieakkoord
EA_energietransitie betekend een grote fysieke opgave die vraagt om integratie in ruimtelijk beleid op alle bestuurlijke niveaus	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Nationaal Energieakkoord
EA_rijk gaat regionale en lokale overheden faciliteren in aanpak ruimtelijk opgave energietransitie	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Nationaal Energieakkoord
GR_klimaatadaptatie speelt een rol bij aanpak westelijke ringweg -> wordt samen met Provincie Groningen gekeken naar adaptieve inrichting	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Groningen
LW_Breder besef dat klimaatverandering gevolgen gaat hebben voor de inrichting van de stad	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Leeuwarden
LW_inzicht in gevolgen klimaatverandering kan leiden tot ruimtelijk ingrijpen, zowel klein als ingrijpend	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Gemeente Leeuwarden
NZV_afstemming met boeren welke maatregelen haalbaar en uitvoerbaar zijn	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_zoetwaterhuishouding is een kwantiteit- en kwaliteitsopgave	Ruimtelijke consequenties	Ruimtelijke consequenties	Waterschap Noorderzijlvest
GR_beleving en aantrekkelijke leefomgeving resoneert wel (super als het dan ook voor klimaatbestendigheid zorgt), klimaatbestendigheid op zich niet	Aantrekkelijkheid	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Klimaatbesef opzicht brengt (nog) niet veel teweeg	Aantrekkelijkheid	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
LW_Mensen willen niet nadenken over gevolgen klimaatverandering, is lange termijn en niet fijn om over na te denken	Aantrekkelijkheid	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
DR_aandacht voor klimaat&milieu komt voort uit basishouding waarin samenwerken + betrokkenheid leefomgeving centraal staan	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Aandacht voor natuur, milieu en leefomgeving zit in aard Drent	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_altijd positieve houding geweest t.o.v. klimaatbeleid, nooit punt van discussie geweest	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Burgers en overheden betrokken bij leefomgeving	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Drenthe van oudsher een organisatie met veel aandacht voor natuur en milieu	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Drentse kernwaarden (vastgesteld) worden altijd meegenomen in planvorming	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Klimaat-energiebeleid altijd een speerpunt geweest in Drenthe, ook tijdens economische crisis	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Samen doen heeft diepe wortels in Drenthe	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_vroeger was de regio op zichzelf aangewezen, daardoor erg zelfredzaam	Grondhouding	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_In plaats van macro gevolgen focussen op micro gevolgen: comfort woning, economische schade, wateroverlast	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Motivatieve duurzaamheid neemt wel af als het een bedreiging vormt voor de leefomgeving of zo ervaren wordt (NIMBY)	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Overlast = meer aandacht voor klimaatverandering	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_overlast water heeft grote impact	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_wat mensen direct raakt heeft het meeste invloed op mening over bepaald onderwerp (welvaart, comfort, energierekening,	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe

bereikbaarheid, overlast)			
DR_weersextremen af en toe al wel zichtbaar	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
FR_Overlast = meer aandacht voor klimaatverandering	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Friesland
GR_bui in 2010 waardoor wijk Oosterpoort onder water kwam te staan. Dat soort buien leiden tot meer aandacht voor adaptatie	Overlast	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Grote plaatsen groter belang ->meer inwoners = grotere gevolgen/schade/overlast	Overlast	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Overlast = meer aandacht voor klimaatverandering	Overlast	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_van gevolgen heeft wateroverlast meeste impact op stad. Impact van heftige piekbui kan heel groot zijn als water niet weg kan, kan grote gevolgen hebben	Overlast	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
LW_Grote plaatsen groter belang ->meer inwoners = grotere gevolgen/schade/overlast	Overlast	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
NZV_2012-> ontruiming Woltersum -> incidenten die politiek 'wakker schudden'	Overlast	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
DR_directe, merkbare aantasting van de leefomgeving is aanleiding voor reactie/onrust/activisme	Overlast	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_gevolgen klimaatverandering raken niet direct het diepe bewustzijn van Drent op het gebied van omgevingskwaliteit	Tastbaarheid klimaat	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_grootste impact op mensen is op lange termijn	Tastbaarheid klimaat	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Klimaatbesef opzicht brengt (nog) niet veel teweeg	Tastbaarheid klimaat	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
GR_pas als mensen zich iets kunnen voorstellen bij de consequenties van de gevolgen klimaatverandering neemt men het serieus/is er meer aandacht voor	Tastbaarheid klimaat	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
LW_motivatatie burger laag om eigen huis/tuin/levensstijl te veranderen omdat men nu geen problemen ervaart	Tastbaarheid klimaat	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
NZV_moeilijkheid: waterschap kan iets berekenen maar zolang de gevolgen niet zichtbaar zijn is het moeilijk om mensen (boeren) te overtuigen van noodzaak tot investeren	Tastbaarheid klimaat	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Parlement/raad is tot op zekere hoogte weerspiegeling van de samenleving	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_Urgentiebesef met betrekking tot klimaatadaptatie aanwezig	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_veranderingen in klimaat wel schokkend	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
DR_weinig urgentiebesef rondom klimaatverandering op zich	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Provincie Drenthe
FR_klimaatverandering is een lange termijn probleem, mensen denken in korte termijn. Succes is dus afhankelijk van urgentiebesef	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Provincie Friesland
GR_belangrijk om na te denken over gevolgen klimaatverandering als stad, zeker voor groeiende stad die compact wil blijven	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Breder besef dat klimaatverandering gevolgen gaat hebben voor de inrichting van de stad	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_breder urgentiegevoel door aandringen beleidsmedewerkers energie en water: belangrijk om stappen te zetten	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Geen toekomst in fossiele energie, zeker in verband met gasproblematiek	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_gevolgen klimaatverandering worden niet als een (grote) bedreiging ervaren	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_ook bij succesvolle mitigatie nog steeds gevolgen klimaatverandering	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_op politiek en bestuurlijk niveau is er urgentiebesef over klimaatverandering, maar wel de lijn: combineren met andere functies	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Over het algemeen is de organisatie op de hoogte van de gevolgen van klimaatverandering. De een neemt het wel serieuzer	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen

dan de ander/vind het een urgenter thema			
GR_stad moet zich wel aanpassen want situatie gaat veranderen door klimaatverandering	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
GR_Urgentiebesef binnen de organisatie neemt toe	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Groningen
LW_aandacht voor klimaat onder ambtenaren net zo divers als in de samenleving	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
LW_Friesland heeft zeeklimaat waardoor gevolgen meevallen	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
LW_hoewel gevolgen lokaal meevallen is handelen noodzakelijk, zeker in verband met hittestress	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
LW_klimaatverandering is een lange termijn probleem, mensen denken in korte termijn. Succes is dus afhankelijk van urgentiebesef	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
LW_Urgentiebesef binnen de organisatie neemt toe	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Gemeente Leeuwarden
NZV_aandacht voor klimaat binnen de organisatie een geleidelijke verandering	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_bij waarschijnlijk alle waterschappen evident dat klimaatverandering gaande is, intern geen twijfels voor zover bekend	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_extreem weer voor inhoudelijk specialisten geen verrassing, voor bestuurders soms wel	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Inzicht gevolgen klimaatverandering heeft grote impact op organisatie waterschap komende jaren	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_klimaat is een thema sinds enkele tientallen jaren, in ieder geval sinds '98 -> besef dat er iets verandert	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_operationeel waterbeheer niet bewust van energieverbruik. Men denkt: 'gemaal moet gewoon dragen, maakt niet uit wat dat kost/uitstoot'. Energieprijs ook laag momenteel. Gaat wel naar gekeken worden.	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_toenemende aandacht voor klimaat was een collectieve verandering, geen specifieke 'trekkers' aan te wijzen	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_uitdagingen: druk op watersysteem door klimaatverandering, bodemdaling door aardbevingen->extra urgentie om watersysteem robuust te maken	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Urgentiebesef binnen de organisatie neemt toe	Urgentiebesef	Urgentiebesef	Waterschap Noorderzijlvest
DR_markt gaat problemen klimaatverandering niet oplossen	Bedrijven	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
LW_andere bedrijven zien ook kansen in 'duurzaamheid'	Bedrijven	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_netbeheerder heeft direct te maken met ontwikkeling van meer decentrale energieopwekking en ziet daar kansen in	Bedrijven	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
EA_Betrokkenheid publiek bij energietransitie	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Nationaal Energieakkoord
FR_Coöperatiedichtheid in Friesland het hoogst?	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_coöperaties bijzondere organisatievorm; niet meer het 'milieuwerkgroupje' maar vorm waarin meerdere belangen (maatschappelijk en commercieel) elkaar kunnen vinden in gezamenlijk doel	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_coöperaties tegenbeweging tegen grote bedrijven die in ogen van maatschappij niet altijd de juiste beslissingen nemen	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_gebeurt veel binnen coöperaties en initiatieven maar is niet echt te sturen/managen	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_Mate waarin provincie rekent op effect/resultaten initiatieven: groot deel draagvlak voor energietransitie zit in bottom-up	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland

bewegingen. Zijn de dragers van de transitie			
GR_ontstaan steeds meer burgerinitiatieven op het gebied van energie en leefomgeving	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
LW_voorbeeld van toegenomen aandacht: ontstaan van energiecoöperaties	Burgerinitiatief	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
DR_provincie heeft infographic gemaakt over klimaat/energie	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
LW_Energieleverancier/netbeheerder als voorlichter	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
NZV_aanwezigheid bij evenementen: Tocht om de Noord. Vertellen over werk en nut waterschap	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_door te doen laten zien waar het waterschap aan werkt. Bij projecten uitleggen waarom het nodig is	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_geeft voorlichting op scholen over water en het watersysteem	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_publiekscampagnes over waterschap/klimaatverandering zijn te duur	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_verschillende mediacampagnes om mensen bewust te maken van klimaatverandering (1998: Peter Timofeeff, 2016: als de dijken breken)	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap geeft op verzoek wel eens lezingen, maar vaak niet uit eigen beweging	Communicatie	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Innovatie is noodzakelijk voor bestaansrecht in de toekomst	Innovatie	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Inzetten op innovatie als middel om duurzamer te kunnen worden	Innovatie	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Raakvlak duurzaamheid en economie: innovatie	Innovatie	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
FR_ontwikkelingen in de markt op gebied van duurzaamheid gaan erg snel	Innovatie	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
GR_Mogelijkheden/alternatieven worden groter/beter voor energieopwekking	Innovatie	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
DR_motivatie duurzaamheid neemt af als ingrepen in de ruimtelijke omgeving niet in overleg gebeuren	Participatie	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
FR_consumenten kunnen zich snel organiseren/direct effect hebben op bedrijven	Rol burger	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_macht/involed keuzes consument op markt erg groot	Rol burger	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
GR_Operatie Steenbreek: mensen bewust maken van belang ontharding particuliere tuinen	Rol burger	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_via 'gebiedsgericht werken' meer burgers betrekken bij besluitvorming/invulling klimaatbestendigheid->werkt nog niet optimaal maar groeit	Rol burger	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
LW_burgers hebben ook een rol: veel verharde tuinen dragen bij aan meer (water en hitte) overlast in steden	Rol burger	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
DR_10 jaar geleden: Drenthe bood gemeenten klimaatscan aan, gefinancierd door provincie	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_1996: energie-klimaatprogramma zowel beleidsmatig als uitvoerend	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Jaren 90, Drenthe: programma maken, veel taken, groot budget	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Jaren 90: provincie uitvoerend in milieutaken (autonoom beleid)	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Jaren 90/PvdA bestuur Drenthe omarmde milieu en duurzaamheid als taak ->maakbaarheid	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe

DR_Nu andere rolopvatting Drenthe, terughoudender in 'top-down' hulp naar gemeentes	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Nu: belangrijke overweging welke rol je inneemt als overheid	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_overheden hoeder van algemeen belang	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Prioritering komt voor uit verantwoordelijkheidsgevoel -> zorgplicht overheid	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Rol provincie: opvangen gevolgen klimaatverandering voor eigen gebied	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Tegenwoordig: provincie heeft uitvoerende taak klimaatbeleid losgelaten	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
FR_'duwende kracht' vanuit overheid minder nodig omdat de markt het meer oppakt, meer innovatie op gebied van duurzaamheid	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_als overheid van stimulerende naar faciliterende rol in transitie als consumenten andere/duurzamere keuzes maken	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_De gewenste rol van overheden verandert: meer ondersteunend. Vraagt verandering werkwijze (soms een uitdaging door weinig arbeidsmobiliteit) maar gaat goed naar eigen inzicht	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_doelen (energie)beleid Fryslân bereiken door initiatieven te stimuleren en faciliteren	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_ondanks beperkte invloed wel belangrijk om voor duurzaamheid in te zetten	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_overheden vervullen bepaalde rol, maar interessant om te onderzoeken wat de maatschappij/maatschappelijke organisaties/initiatieven daar van vinden	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_rol provincie: extra aandacht handhaving op duurzaamheid	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_rol provincie: goede voorbeeld geven	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_rol provincie: trekker van ontwikkelingen richting gemeenten	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
GR_rol gemeente ten opzichte van waterschap en provincie: meer ervaring met processen van onderop	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_rol gemeente: goede voorbeeld geven naar burgers toe	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_rol gemeente: mensen bewust maken van verstening, verstrekken subsidies of leningen	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_stad houd zich vooral bezig met verminderen van risico op overstroming bij piekbuien en extreem weer	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_wordt anders door waterschappen naar steden gekeken. Groter versteent oppervlak. Problemen groter en ingrijpender	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_Waterschappen meer aandacht voor stedelijk water, klimaatbestendiger maken van de stad	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
GR_Zijn veel grote steden die werken aan klimaatadaptatie, aanleiding van ander overheden om ook over na te denken	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
LW_aandacht voor klimaat natuurlijk gevolg van vertaling maatschappelijk vraagstuk	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_Aantrekkelijk vestigingsklimaat duurzame bedrijven scheppen	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_gemeente kan faciliteren d.m.v. bestemmingsplannen	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_Gemeente vertaalt maatschappelijke vraagstukken (macro) in beleid	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_Leeuwarden penvoerder Klimaatstresstest	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_rol gemeente: goede voorbeeld geven	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_rol gemeente: verstrekken subsidies/duurzaamheidsregelingen of leningen	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_rol gemeente: vertalen klimaatoplossingen naar lokaal passende maatregelen/acties	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden

LW_rol in netwerken/landelijk: stem laten horen, goede voorbeelden laten zien	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_rol landelijk: sluiten van Green City Deals over alternatieve financiering, wegnemen van belemmerende regelgeving	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_rolopvatting: afspraken maken met grote partners zoals woningbouwcorporaties	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_rolopvatting: private investeerders waarschijnlijk beter geschikt om te financieren dan gemeente	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_tak energiecoördinator: aanbesteding zonneweides, werken in wijken met energiecorporaties	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
NZV_aandacht voor stedelijk water is opgenomen in bestuursakkoord waterschap	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_maakt waterschap beleid? vooral een beheersorganisatie maar wordt wel opgeschreven hoe er met zaken wordt omgegaan, zou je beleid kunnen noemen	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rol waterschap in bewustwording: vooral gericht op educatie op scholen. Geen publiekscampagnes, wel aansluiten bij overheidscommunicatie	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rol waterschap in landelijk gebied: grote verantwoordelijkheid doordat watersysteem belangrijkste is in opvangen van gevolgen klimaatverandering in landelijk gebied	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rol waterschap in stedelijk gebied: voorheen niet, nu aan het heroverwegen door gevolgen van klimaatverandering in stedelijk gebied	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rol waterschap: duidelijk verschil landelijk en stedelijk gebied	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rolopvatting verandert: voorheen erg op landelijk gebied gericht, nu steeds meer besef dat er ook in stedelijk gebied een rol voor waterschap ligt	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_water(systeem) wordt beïnvloed door klimaatverandering, dus taak voor waterschap om op te reageren met maatregelen	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschappen in andere gebieden proactief naar stedelijke gemeenten toe: waterschappen helpen steden klimaatadaptieve te worden	Rolopvatting overheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Provincie heeft geen uitvoerende taak met betrekking tot water in landelijk gebied?	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Rol provincie is beperkt ten opzichte van verduurzaming woningen, duurzaam vervoer, etc.	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Rol provincie: waar komen windmolens en zonneparken te staan?	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Uitvoering aanpassing waterwegen ligt bij Waterschappen	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
EA_belangrijke rol netbeheerders in energietransitie	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Nationaal Energieakkoord
EA_Gemeenten en netbeheerders spelen een belangrijke rol in de transitie naar lage temperatuur warmtevoorziening	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Nationaal Energieakkoord
EA_Gemeenten krijgen bevoegdheden om te besluiten over lokale energievoorziening	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Nationaal Energieakkoord
EA_Rolverdeling overheden energie- en warmteplannen	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Nationaal Energieakkoord
FR_overheid kan een stimulerende rol spelen in 'vergroening' door meer duurzaam en lokaal aanbesteden	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_provincie faciliteert coöperaties op alle mogelijke manieren omdat zij kunnen uitvoeren wat de provincie wil bereiken maar zelf niet kan uitvoeren (in verband met rol)	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
GR_Provincie weinig contact met burger, gemeente veel contact met burger	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Groningen
LW_Belang samenwerking->wederzijdse afhankelijkheid in de waterketen	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden

LW_Belangrijk om beleid provincie te koppelen aan beleid stad	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_Bepaling rol gemeenten energietransitie	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_Dijkenversterking/verhoging/bewaking: Wetterskip Fryslân en het Rijk	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_juiste rol gemeente is bij elk thema een zoektocht	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_Rol gemeente verschilt per (beleids)thema	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_veel macro thema's worden beïnvloed door mensen op lokaal niveau	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_wijziging wetgeving (Waterwet) omtrent oppervlakte/regenwater betekent andere rol voor gemeente	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
NZV_de wet schrijft voor wie welke rol inneemt in de waterketen, maar in de praktijk moet men er samen uitkomen als iets niet voldoende lukt	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_landelijk gebied: afstemming met provincie in ruimtelijk functies combineren	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_provincie heeft qua water geen rol in stedelijk gebied	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rol provincie ten opzichte van waterschap: van accorderend tot toezichthoudend (mate van betrokkenheid/inmenging bij taken waterschap)	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_verantwoordelijkheid in de waterketen is duidelijk maar elkaar er op wijzen kom je niet verder mee	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap en gemeente Groningen tot nu toe afwachtende houding naar elkaar toe omtrent toenemende piekbelasting water in stad	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Waterwet schrijft rolverdeling waterketen voor	Rolverdeling	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Omdat energie een gedeelde verantwoordelijkheid is, kan provincie niet alleen de verandering bepalen	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
LW_soms lastig om goed samen te werken met provincie	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
NZV_elk waterschap is verantwoordelijk voor eigen dijkvak, maar bij aansluiting wordt natuurlijk afgestemd	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Groningen en Friesland vallen samen in dijkkring 6-> extra afstemming tussen NZV en Wetterskip Fryslân, wel nog steeds elk verantwoordelijk voor eigen deel	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Provincie Drenthe laat meer verantwoordelijkheid bij de waterschappen ->minder grote belangen ten opzichte van water, is hooggelegen gebied met weinig 'kommen'	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_Provincie Groningen wil meer in eigen hand houden -> ook grotere belangen (groot gebied ligt erg laag ten opzichte van andere provincies=grotere kans op overstroming)	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_soms discussie tussen provincie en waterschap over methode van bepaling Maatgevende Hoogwaterstand-> eens over doel, soms verschillende inzichten over invulling proces	Samenwerking	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Kleine provincies hebben meer bewegingsruimte/kunnen sneller inspelen op nieuwe ontwikkelingen?	Slagkracht	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
FR_rol provincie: is wel beperkt, relatief kleine speler in nationale, Europese en mondiale klimaatverhaal	Slagkracht	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
LW_Klimaatverandering is mondiaal probleem	Slagkracht	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden

LW_provinciaal niveau is soms te abstract om grote veranderingen tot stand te brengen	Slagkracht	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
NZV_sinds 2000 bestaan de waterschappen in huidige vorm, daarvoor kleinere waterschappen met minder slagkracht/beleids capaciteit	Slagkracht	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
DR_Taak provincie: Wet milieubeheer voor bedrijven handhaven	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Wettelijke taak: Provincie heeft een toetsende taak/toezichhoudende functie ten opzichte van Waterschappen	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Wettelijke taak: Provincie moet een Waterplan hebben	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
DR_Wettelijke taak: provincie verantwoordelijk voor Vergunningverlening, handhaving en toezicht bedrijven	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Drenthe
FR_nationaal energieakkoord + betere afspraken aanleiding om meer te gaan handhaven op verplichtingen wet milieubeheer voor bedrijven	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_provincie is via de VUMO (uitvoeringsorganisatie) vergunninghouder: bedrijven worden gevergd op milieuprestaties	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_wet milieubeheer: als bedrijf duurzaamheidsinvestering binnen 5 jaar kan terugverdienen dan is de investering verplicht. Wordt niet veel op gehandhaafd	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
FR_wettelijke taak uit Wet Milieubeheer om energiezuinigheid bedrijven aan te sporen	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Provincie Friesland
LW_Bij afdeling milieu ligt een wettelijke taak, de uitvoering van de Wet Milieubeheer	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
LW_wettelijke taak uit Wet Milieubeheer om energiezuinigheid bedrijven aan te sporen	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Gemeente Leeuwarden
NZV_Kaderrichtlijn Water (KRW): pakket met maatregelen om kwaliteit water te verbeteren. Onduidelijk of huidige maatregelen voldoende zijn bij verdere verandering klimaat	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_primair rol voor afvoer regenwater in bebouwd gebied bij gemeenten	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_provincies keuren de MHW's (maatgevende hoogwaterstanden) goed-> maatgevend voor hoogte kades	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_rol/taak waterschap: afvoer van water dat weg moet uit bebouwd gebied	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterschap berekent MHW en brengt advies uit aan provincie, voert maatregelen ten opzichte van kadehoogte uit na goedkeuring MHW's	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
NZV_waterwet is recent gewijzigd waardoor gemeenten grotere verantwoordelijkheid hebben gekregen met betrekking tot water: grondwater, inzameling van al het water dat moet worden afgevoerd	Verantwoordelijkheid	Verantwoordelijkheid	Waterschap Noorderzijlvest
FR_kan zijn dat noordelijke overheden erg op elkaar lijken. maar mogelijk lijken alle overheden in Nederland op elkaar	overig		Provincie Friesland

Bijlage 3: Aanwezig beleid waarin klimaat een rol speelt

Overheid	Mitigatie		Adaptatie	
	Beleid uit wettelijke taak	Autonoom beleid	Beleid uit wettelijke taak	Autonoom beleid
Waterschap Noorderzijlvest		Duurzaamheidsnota Innovatiebeleid (Deels gericht op invulling duurzaamheidsdoelstellingen)	Nationaal Hoogwaterbeschermingsprogramma Waterbeheerprogramma (voortkomend uit de Waterwet) Beleidsnotitie 'Water en Ruimte'	Droge voeten 2050 (in samenwerking met de Provincies Groningen en Drenthe)
Provincie Drenthe	VTH	Energieagenda Energieprogramma Energiestrategie 2020-2050	Regionaal Waterplan Provinciaal omgevingsplan	
Provincie Friesland	VTH	Provinciaal milieubeleidsplan Uitvoeringsprogramma Duurzame Energie 2014-2020	Regionaal Waterplan Provinciaal omgevingsplan	Fries bestuursakkoord Waterketen
Provincie Groningen	VTH	Programma Energietransitie 2016-2019	Deltaprogramma Waddengebied Regionaal Waterplan Provinciaal omgevingsplan	
Gemeente Groningen	VTH	Programma Groningen Geeft Energie	Groene Pepers (structuurvisie) Gemeentelijk rioleringsplan	

			(voortkomend uit de Waterwet) Waterplan Lokale uitwerking Nationaal Hitteplan Omgevingsvisie (The Next City)	
Gemeente Leeuwarden	VTH	Energieagenda	Gemeentelijk rioleringsplan (voortkomend uit de Waterwet) Kwaliteitshandboek Waterplan Lokale uitwerking Nationaal Hitteplan Omgevingsvisie	Fries Bestuursakkoord Waterketen
Gemeente Westerwolde	VTH	Project duurzaamheid (gericht op eigen energieverbruik)		

Bijlage 4: Audiobestanden interviews

De audiobestanden van de afgenomen interviews, opgeslagen op een USB-stick, zijn in het bezit van heer Van Kann (f.m.g.van.kann@rug.nl) en de onderzoeker (g.h.lestestuver@gmail.com)